

MEDIA

Nr. 2,3 Nyt om middelalderen 1985

Meta?

Hvergang!

REDAKTIONELLT

MAPPA ÖVER DANMARK SIFFRONA HANVISAR TILL INNEHÅLLSFÖRTECKNING.

Dette nummer af META omhandler emner indenfor dansk middelalderarkæologi.

Det har længe været et ønske fra META-redaktionens side at udvide bladets emnekreds til at omfatte alle de skandinaviske lande for dermed at gøre META til et fællesskandinavisk middelalderarkæologisk tidsskrift.

Som et skridt herimod blev der sidste år nedsat en dansk redaktionskomite med det formål at få sammensat et dansk temanummer.

Vi har set det som vort primære mål at introducere META for danske læsere og har hertil valgt at give et bredt tværsnit af nyere dansk middelalderarkæologisk forskning, idet vi hermed også kunne opnå at få denne præsenteret for et skandinavisk publikum.

Forfatterne skriver således på opfordring af redaktionen, idet vi har ønsket at få beskrevet en række nyere udgravninger i kortfattet form. Hertil kommer dog enkelte længere syntessøgende indlæg, samt en enkelt annonce.

Læseren vil altså komme på en middelalderarkæologisk rundtur i Danmark, med en enkelt afstikker til Sydslavisk for at se lidt på middelalderarkæologiens vilkår i et par gamle danske byer. Vi håber dermed at kunne give læseren et lille indblik i bredden af den middelalderarkæologiske forskning i Danmark, men samtidig også i de - hyppigt regionale - problemer, der eksisterer indenfor området. META's danske redaktion vil forsøge at sammensætte endnu et dansk temanummer i 1986, men vil samtidig gøre opmærksom på, at indlæg til META vil kunne optages i hvilket som helst nummer. Henvendelse herom kan rettes enten til undertegnede, eller direkte til redaktionen.

Lennart Madssen

Bt Skarup

DEN NYE MUSEUMSLOV OG MIDDELALDER-ARKEOLOGIEN

Selvom store dele af den danske middelalder-arkæologiske aktivitet de senere år har været domineret af forskningsinitiativer som "Middelalderbyen", det fynske landsbyprojekt samt flere lokalt afgrænsede bebyggelsesprojekter, så har en række store undersøgelser kun kunnet gennemføres ved midler, der er tilkommet i kraft af loven vedrørende truede fortidsminder.

Hidtil har bestemmelseerne vedrørende arkæologi i truede anlæg været en del af Naturfredningsloven (§49) og været administreret af Fredningsstyrelsen, men fra 1984 er disse bestemmelser indført i den nye museumslov og lagt direkte under Rigsantikvaren. Glædeligt er det, at Nationalmuseet igen får en central plads i det arkæologiske arbejde i Danmark, og man må så håbe, at dette ansvar også følges op af en direkte styrkelse af Nationalmuseets to arkæologiske afdelinger. For en middelalder-arkæolog giver den nye lov imidlertid anledning til et dybtfølt suk, idet alle fredede bygninger er forblevet under Fredningsstyrelsen, hvorved man har skilt arkæologiske objekter fra hinanden - en adskillelse der ikke umiddelbart virker faglig logisk.

Orddlyden i den nye lov omhandlende truede fortidsminder (§26) svarer helt til den gamle og umiddelbart vil man nok ikke mærke store forandringer i den daglige administration af lovens bogstaver. I den nye lov har to ting dog forbedret vilkårene noget i forhold til den gamle, nemlig tilgang til flere midler til udgravninger samt oprettelsen af Det arkæologiske Nævn.

Til udgravning af samtlige truede fortidsminder i privat besiddelse i Danmark er på loven nu afsat 2,3 mill. pr. år, hvilket er en forøgelse på næsten 100 %. Hertil kommer yderligere 1 mill. til konserveringsopgaver i forbindelse med disse undersøgelser. I kroner og ører er dette en forbedring, men det dækker alligevel ikke det reelle behov, således må der til stadighed foretages en prioritering af hvilke op-

gaver, der skal/kan løses og hvilke objekter, der må gå tabt. Denne prioritering skal i følge loven foretages af Det arkæologiske Nævn, der desuden virker som rådgivende organ for Rigsantikvaren i forbindelse med bevillinger til §26-opgaver.

Det arkæologiske nævn skal desuden "samordne det arkæologiske undersøgelsesarbejde i Danmark", "udarbejde vejledende retningslinier for indsamling og undersøgelse af arkæologisk materiale samt for fordeling af disse arbejdsopgaver" og "fastsætte de betingelser, de tilskudsberettigede museer skal opfylde for at kunne påtage sig arkæologisk undersøgelsesarbejde" for at nævne de vigtigste beføjelser. Nævnet, der er bredt sammensat af feltarkæologer, har således stor indflydelse på og ansvar for den prioritering og den linie, der de kommende år skal lægges i det arkæologiske arbejde.

Det har efter min mening stor betydning netop i middelalder-arkæologien, hvor udgravningerne ofte er meget bekostelige og hvor vurderingerne tidligere måske i for høj grad var bestemt af omkostningsniveauet, men hvor de nu i højere grad vil blive baseret på den faglige vurdering af objektet, set i lyset af de forskningslinier der ellers tegner sig inden for disciplinen.

Disse gode kræver naturligvis et kvalificeret ansvar hos de gravende middelalder-arkæologer, således at man vurderer de enkelte opgaver mod hinanden og prioriterer undersøgelser, der kan bringe regulær ny viden og ikke alene graver for blot at "rydde grunden". Den nye museumslov vil således være medvirkende til, at der i faget kan ske en videre udvikling, der kan bringe os lidt ud af børneskoene og få os til at se de muligheder, der ligger i andre informationsgrupper, så som de naturvidenskabelige, og herved ændre målet for undersøgelser fra ren "oldsags-arkæologi" til arkæologi, der ønsker at belyse objektet i et helhedsbillede. I andre lande, der er langt forud for os, har man i højere grad benyttet sig af naturvidenskaben til bestemmelse af flora, fauna og klima - faktorer der også er uundværlige, når man forsøger at skrive historie. Det arkæologiske Nævn har lavet en principbeslutning om, at man af §26-midlerne vil kunne dække udgifter til registrering af naturvidenskabelige data, og dette betyder, at økonomien ikke skal afholde os fra at tænke i disse nye baner. Gennem den nye museumslov er der blevet mulighed for en udvikling, der kan forøge kendskabet til middelalderen og kan betyde, at vi haler lidt ind på de øvrige landes middelalder-arkæologi, samt at vi får mulighed for en gavnlig og helt nødvendig udvikling i disciplinen. Den nye museumslov er således et

relativt godt udgangspunkt for de kommende års middelalder-arkæologiske undersøgelser. Hvor perspektiverne de bliver afhængig af middelalder-arkæologen.

Ole Schjøttvig

Horsens Museum

KØBENHAVNSEGNEN GJENNOM 6000 ÅR. ET REGISTRINGSPROSJEKT FORAN SIN AVSLUTNING

1. Registreringsprosjektets forutsetninger:

Arkeologiske undersøkelser i Københavnsregionen er intet nytt fenomen: I over 100 år har markante personligheter i det lokalhistoriske miljøet som Both, Rosenkjær, Ramsing, Linde og C.A. Jensen gjort hovedstadsområdet, og i særlig grad området innenfor voldene til gjenstand for en lang rekke små arkeologiske undersøkelser.

Men i de siste 25-30 årene har den rent fagarkæologiske aktiviteten i Københavnsområdet vært begrenset. Dette forhold skyldes først og fremst den omstendighet at det har hersket stor forvirring med hensyn til hvilken antikvarisk myndighet - Nationalmuseet eller Københavns Bymuseum - som egentlig hadde ansvar for det arkeologiske tilsyns- og dokumentasjonsarbeidet i hovedstadsområdet. NM II har selvstendig utført en rekke mindre arkeologiske undersøkelser innenfor voldene etter krigen, men disse undersøkelserne er ikke et resultat av et systematisk og rutinemessig tilsyn med jordarbeidene innefor voldene, og det er derfor mer eller mindre tilfeldig hvilke områder og lokaliteter som gjennom NM II's virksomhet er blitt gjenstand for arkeologiske undersøkelser. Store mengder arkeologiske data er dessuten gått tapt ved at det ikke har eksistert noe systematisk tilsynsarbeide med ulike typer jordarbeider i Københavnsområdet, forankret i et faglig miljø og ledet av en antikvarisk institusjon.

Med opprettelsen av en middelalderarkæologstilling ved Bymuseet i 1982, ble det skapt nye forutsetninger for at det arkeologiske tilsynsarbeidet innenfor kommunens grenser kunne legges i faste rammer: Idag er det arkeologiske tilsynet med jordarbeider innenfor kommunen tillagt BM som daglig ansvarsområde. Dermed er den arkeologiske virksomheten i København innarbeidet i den landsdekkende antikvariske forvaltningsstrukturen slik den er fastlagt i den nye museumsloven.

Med de nye tilsynsoppgavene BM dermed er blitt pålagt (lykkeligvis), har det vært nødvendig å opparbeide faglig tilfredstillende arbeidsrutiner samt å utvikle antikvariske instrument til hjelp i det daglige

arkæologiske tilsynsarbejdet.
De arbejdsrutiner som BM efter 1982 har forsøkt opparbejdet, ligger på linje med øvrige danske lokalmusseers arbejdsformer, idet det er tatt sikte på at museet får kjennskap til så mange planlagte jordarbejder - offentlige og private - som mulig og på et så tidlig stadium i planleggingen som mulig.

Med et så intensivt bebyggelses- og aktivitetsnivå BM's museumsområde dekker (nemlig Københavns kommune), og med de ressurser BM kunne kaste inn i et tilsynsarbejde, ble det allerede på et tidlig stadium klart at tilsynsoppgavene, og de deraf følgende mange (mindre) undersøkelser- og dokumentasjonsoppgaver måtte underkastes et ordnings- og prioritetsprinsipp. Ellers ville tilsynsarbeidet oppløses i et meningsløst løperi mellom fjernvarme-, gas- og elgrøfter, pløteringsarbeider og utsjaktninger for nybyggeri. Det omfattende tilsynsarbeidet og de mange kolliderende undersøkelser- og dokumentasjonsoppgavene fremtvang m.a.o. på et tidlig stadium nødvendigheten af å knesette noen prioritetsprinsipp, og det var fra første stund innlysende at disse først og fremst måtte utgå fra en samlet, systematisk oversikt over hva som tidligere var gjort af arkæologiske undersøkelser og hvilke resultater disse undersøkelser og iakttagelser hadde munnet ut i. Like viktig forekom det imidlertid at prioritetsgrunnlaget ikke utelukkende kunne baseres på slike rent kvantitative størrelser som mengde og omfang af iakttagelsene. Som en grunnleggende forutsetning for en meningsfylt planlegging af den arkæologiske virksomheten i museumsområdet var det at denne virksomheten ble forankret i et overblikk over den historiske viten og problemet det arkæologiske, og for middelalderens del også det skriftlige kildematerialet, representerte. Med dette grunnlaget i orden kunne det arkæologiske arbeidet foregå mere systematisk og rasjonelt, fordi det i det rutinemessige tilsyns- og dokumentasjonsarbeidet ble skapt muligheter fra tilfelle til tilfelle å innebygge et aspekt af "problemorientert" arkæologisk datainnsamling.

Disse refleksjonene ledet frem til igangsettelsen af to sideløpende prosjekt, nemlig et prosjekt som gikk på innsamling og oppbygging af et arkæologisk sentralarkiv for København, og et prosjekt hvis målsetting var å registrere de lokaliteter og områder innenfor kommunen som ut fra eksisterende fortidsminner, tidligere arkæologiske iakttagelser, funn

og undersøkelser samt opplysninger af topografisk/bebyggelsesmessig art kunne kaste lys over regionens utvikling under forhistorisk tid og middelalder.

Det er dette sistnevnte prosjekt, som har løpt siden årsskiftet og hva angår registrerings- og sammenstillingsarbeidet nå er avsluttet, jeg i det følgende skal redgjøre for.

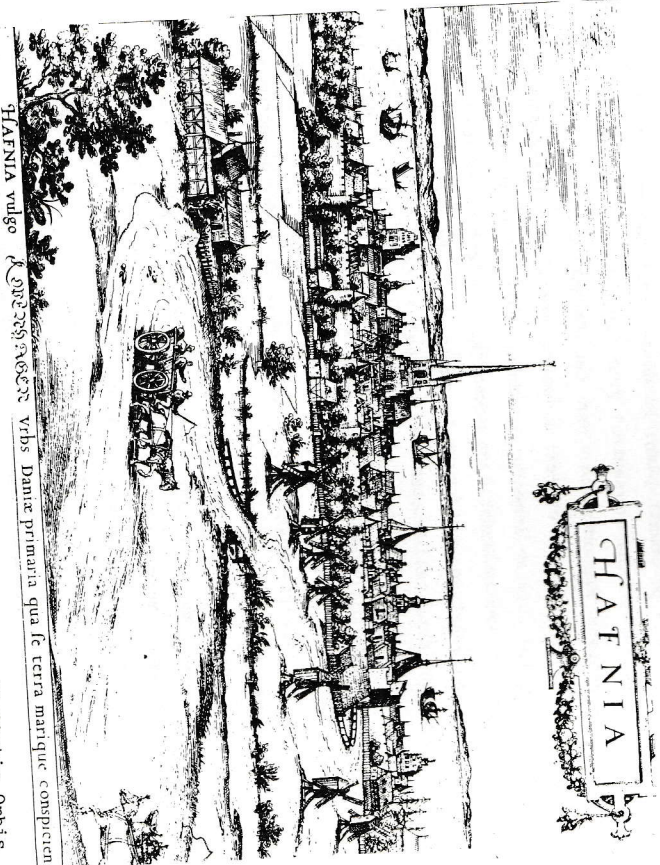
2. Registreringsprosjektets formål, oppbygging og grunnprinsipp:

Utgangspunktet for inventeringen af de arkæologiske interesseområdene innenfor Københavns kommunes grenser var, som allerede nevnt, å danne et grunnlag for en forskningsrelatert prioritering af de arkæologiske arbeidsoppgavene på lokalt plan. På dette punkt kan prosjektet i all beskjedenhet sies å ha en sentral grunntanke til felles med Prosjekt Medeltidsstadens Rapportserie. Men det Københavnske registreringsprosjektet har dessuten et rent konkret formål: Ved å registrere de områder og lokaliteter innenfor kommunen som ut fra det foreliggende kildemateriale kan bedømmes å ha arkæologisk interesse, og dermed har museets bevakethet, og ved å anskuleiggjøre denne bevakethet gjennom å redgjøre for dette kildematerialet og den historiske betydning området/lokaliteten representerer lokalt, mener museet å ha utarbejdet et systematisk basismaterial til bruk i kommunens fysiske planleggingsarbeide. Grunnideen er at rapporten skal være tilgjengelig i kommunens fysiske planleggingsafdelinger, slik at såvel de kommunale planleggere som beslutningstagerne på et så tidlig stadium som mulig skal være informert om, og dermed kunne ta hensyn til, de arkæologiske interessene som måtte finnes. Slike overordnede, høyaktuelle arkæologiske interesseområder er f. eks. den middelalderiske bybebyggelsen innenfor vollene samt de sterkt forsvømte landsbykjerne, som idag er helt oppslukt af storbyens forstadsbebyggelser. Dette rent praktiske formålet har i visst mon influert på registrantens konkrete utforming, hvis bærende elementer utgjøres af i alt 43 kartblad i målestokk 1:2000 (innenfor vollene) og 1:5000 (øvrige områder).

Til forskjell fra medeltidsstadens rapporter omfatter den Københavnske registranten ikke bare det middelalderiske byanlegget, men også en registrering af den agrare bebyggelsen, af funn fra forhistorisk tid samt anlegg og institusjoner utenfor voldene som har hatt tilknytning

til middelalderbyen, til agrarbebyggelsen eller til spesifikke aktiviteter. Det dreier seg i første omgang om slukt som kanaler, demninger, større veianlegg, broer, forsvunnne ålør, St. Jørgens hospital, større mølleanlegg etc. Registreringen er ført opp til reformasjonen.

Et sentralt spørsmål i hele arbeidet er selvfølgelig: Når kan et område eller en bestemt lokalitet betraktes som værende af "arknologisk interesse"? Vi har valgt å formulere en så bred definisjon som mulig, men allikevel å gjøre den operasjonell ved å si at et område eller en lokalitet er et interesseområde om det på grunnlag af det eksisterende

CHAFNIA vulgo (Jørgensen) Vrbis Danic primaria qua fe terra marique complerent

København sett fra landsiden. Etter Braun og Hogenberg: Civitatis Orbis terrarum IV, 1587. Dette er den eldste kjente gjengivelse av Københavns bebyggelse og befestning. Det store spir i midten tilhører St. Maria, i middelalderen kollegiatkirke til Roskilde domkirke. Til høyre i bildet sees den yngre Vesterport, opført sammen med en omfattende utbygning av festningsverkene omkring byen ca 1500. Vesterport lå der "Strøget" idag munner ut i Rådhuspladsen. I forgrunnen St. Jørgens hospital og broen over "den onde bæk", som løp fra St. Jørgens sø ned til Kalvebod strand.

arknologiske/skriftlig tilgjengelige kildematerialet fremgår at det representerer et lokalhistorisk problem eller utgjør et sentralt historisk/topografisk innslag i bebyggelse eller naturmiljøet, og at arkeologiske undersøkelser og observasjoner på stedet kan bidra til å øke forståelsen for anlegget, bebyggelsen og tilhørende aktiviteter i et samlet lokalhistorisk perspektiv.

Det ligger i sakens natur at en slik registrering utelukkende omfatter allerede kjente, og ofte tidligere behandlede lokaliteter. Dermed er det ikke meningen å dra interessen vekk fra de i arkeologisk forstand ukjente regioner innenfor museumsområdet. Men det er registreringens formål å henlede planleggerens oppmerksomhet på lokaliteter som i en eller annen form er viktig for forståelsen af byens og egnens eldste historisk-topografiske utvikling, og som derfor i særlig grad må tillegges antikvarisk verdi. Et ikke vesentlig biprodukt af en slik sammenstilling er at områder og lokaliteter som ikke tidligere har vært gjenstand for arkeologisk interesse, i visse tilfeller kan aktualiseras.

Utgangspunktet for registrerings- og kartleggingsarbeidet har for det skriftlige materialets del vært de topografiske data som kan hentes fra Københavns Diplomatarium bnd. 1-7 (O. Nielsen 1872-87), supplert med opplysninger fra Rørdams "Københavns Kirker og Klostre i middelalderen, tilæg af forhen utrykte Documenter og Aktstykker (1859-63). Karteringen af landsbykjernerne er basert på de for hver landsby eldste eksisterende utskiftningskart.

Innsamlingen af de topografiske data i det skriftlige materialet har hatt som utgangspunkt ikke å innhente så mange opplysninger som mulig, men å registrere de data som i første omgang antyder lokalitetens eksistens, alder, beliggenhet, omfang og utseende. Dette arbeidet har dog måttet basere seg på en tidkrevende gjennomgang af det tilgjengelige kildematerialet i sin helhet (som frem til reformasjonen kun omfatter knapt 1100 dokument).

De arkeologiske opplysningene er i hovedsak hentet fra det tilgjengelige, i.e. publiserte arkeologiske kildematerialet. Hovedkilden har her vært Ramsings "Københavns Historie og Topografi i middelalderen", bnd. 1-3 (1940), samt alle hans utallige mindre artikler og anmeldelser publisert før 2. verdenskrig. Her er det lagt vekt på å utskille de i strikt forstand arkeologiske opplysningene fra Ramsings tolkninger og bearbeidinger af samme. Disse opplysningene er supplert med

oplysninger hentet fra arbejder af Rosenkjær, C.M. Smidt, Linde, C.A. Jensen, L. Both, Ch. Christensen, Hugo Mathiessen og andre, samt for etterkrigsmaterialets vedkommende, som for størstedelen ligger upubli- sert, suppleret med oplysninger hentet fra BM's nyoprettede arkæolo- giske arkiv, hvor en stor del originalmateriale og kopier af yngre arkæologiske undersøkelser og iagttagelser finns samlet.

Området udenfor det middelalderiske bysentret har bare unntaksvis vært gjenstand for arkæologisk tilsyn. Det har derfor vært ansett for vik- tig å få hovedstadens omliggende agrarbebyggelse lagt inn under det systematiske tilsynet. Problemet her har imidlertid vært at de 12 eller 13 landsbyer som lå i Københavns umiddelbare omgivelser er så godt som forsvunnet. Lokaliseringsproblemet ble løst ved å overføre opplysningene fra de eldste eksisterende matrikkelkartene til en stan- dardmålestokk som passet inn på kommunens målebordsblad. Ved å orien- tere det eldste kartbildet etter ennå eksisterende grenser er det mulig i grove trekk å lokalisere gårdtoftenes beliggenhet på matrikke- kartenes tid, dvs. i perioden ca 1780-1815. Et kompletterende inntrykk af bebyggelsen i eldre tid er forsøkt oppnådd ved å forsyne kartbladene med opplysninger om eldste skriftlige belegg, eldste navneform, bol- tallet i Roskildebispens jordebok, jordfunn og andre kjente arkæologi- ske iakttagelser etc.

I noen tilfeller eksisterer det ikke matrikkelkart, og landsbyens be- liggenhet kan i disse tilfeller bare omtrentlig lokaliseres innenfor et større område på grunnlag af skriftlige opplysninger. I noen til- faller er lokaliseringen meget usikker (eks. Hammerstrup). I slike områder er det særdeles viktig med et intensivt arkæologisk tilsyns- arbeid.

3. Konklusjon:

Det er BM's håp at den registrant med kommentar som nå foreligger blir trykt og distribuert blandt de kommunal planleggere og beslutnings- tagere til gavn for den fremtidige arkæologiske virksomheten i byen. Vel så viktig mener BM det er at inventeringsarbeidet har gitt museet det nødvendige historiske kunnskaps- og problemorienterte perspektiv som er nødvendig for å utføre det daglige tilsyns- og dokumentasjons- arbeidet på en fornuftig måte. På den måten mener vi at det arkæologi- ske arbeidet ikke bare i fremtiden blir utført som en forvaltnings-

messig pålagt oppgave med hjemmel i museumsloven, men utføres på linje med lovens intensjoner med det arkæologiske arbeidet overhodet, nemlig på grunnlag af de fysiske levningene under jord å innsamle relevante data til belysning af den historiske utviklingen lokalt, regionalt og på et landsdekkende plan.

Hvis alt går etter planene er det museets håp at Rapporten vil kunne distribueres ut over en engere krets, idet der må formodes å være et ypperlig redskap til en første systematisk orientering i Københavne- regionens arkæologiske og eldste skriftlige kilder samt i den overord- nede historisk/topografiske problematikk.

Axel Christoffersen
København

ARKAEOLOGIEN I ROSKILDE

Roskilde har en over 150-årig tradition for arkæologisk undersøgelsesarbejde. Allerede i 1833 blev Saxos grav søgt lokaliseret under Domkirkens gulv. Arbejdet er siden blevet fulgt op af en række undersøgelses i de få tilbageblevne middelalderkirker og i tomterne efter mange kirker og klostre, som blev nedrevet i årene efter reformationen. På nuværende tidspunkt er placeringen af de kirkelige institutioner stort set klarlagt.

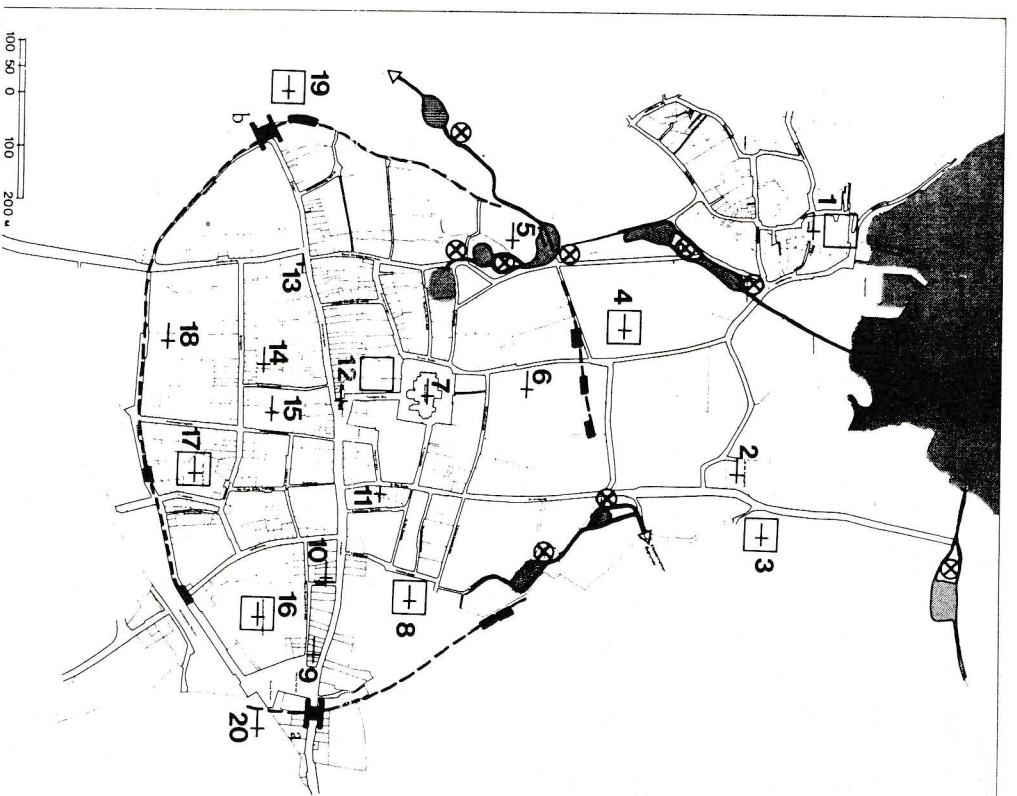
Det er imidlertid først inden for de seneste ti år, at egentlige arkæologiske undersøgelser af byens verdenslige levn har fundet sted. Projektet "Middelalderbyen", som bl.a. omfatter Roskilde, og iværksættelsen af en serie byarkæologiske undersøgelser finansieret af Roskilde Amt 1978-81, har været startsignalet til årlige udgravninger fra Roskilde Museums side.

Byens udstrækning er blevet fastlagt, idet byvolden (formentlig anlagt af Svend Grathe i 1140-erne) er blevet påvist en række steder. Inden for voldene har undersøgelser i forbindelse med anlægsarbejder givet vigtige oplysninger om bebyggelsens udbredelse og alder.

Harald Blåtand skal have anlagt en kirke i Roskilde, men hverken kirken eller den tilhørende 900-tals bebyggelse kendes endnu. Tværtimod kendes løstfundne vikingetidsfund fra hele middelalderbyens område. Senest har fund af vikingetidskeramik i Allehelgensgade nær Vor Frue kirke indiceret en tidlig bebyggelse her. Spørgsmålet om det ældste Roskilde er imidlertid langt fra afklaret.

Arbejdet med de topografiske problemer må bl.a. tage udgangspunkt i de naturskabte forhold. Således er byens beliggenhed nær fjorden naturligvis ikke tilfældig. Bebyggelserne ved kysten har stor interesse. De to "forstæder" omkring Sct. Jørgensbjerg og Sct. Ibs kirker er kendte. Begge lokaliteter har haft kirke i 1000-tallet. Hertil kommer nu nogle bebyggelser fra vikingetid og middelalder, som dukker op langs fjorden øst og vest for byen. Erkendelsen af disse bebyggelser er helt ny og hænger sammen med amatørarkæologers anvendelse af metal-detektorer i de seneste år.

Roskilde Museum vil i den kommende tid undersøge disse lokaliteter for at belyse deres forbindelse med byen. Her tænkes f. eks. på deres funktion i samspillet mellem by og fjord. Men det er også inde i

Efter I. Nielsen & O. Schiørring, Journal of Danish Archaeology Vol. 1, 1982

Roskildes befestning, religiøse institutioner og vandmøller i middelalderen. 1. Sankt Clemens sognekirke (nu Sankt Jørgensbjerg) og spejldrikkehusplaciet. 2. Sankt Ibs sognekirke. 3. Sankt Agnes nonnekloster. 4. Sankt Clara nonnekloster. 5. Sankt Mortens sognekirke. 6. Sankt Hans sognekirke. 7. Domkirken. 8. Sorrebrødrækkloster. 9. Sankt Pauls sognekirke. 10. Sankt Mikkel's sognekirke. 11. Sankt Olaf sognekirke. 12. Sankt Laurentii sognekirke. Nord herfor Hellig-hjndehospitalet. 13. Sankt Budolfi sognekirke. 14. Sankt Dionysii sognekirke. 15. Alle Helgens sognekirke. 16. Guldbrækkloster. 17. Vor Frue sognekirke med nonnekloster. 18. Sankt Nicolai sognekirke. 19. Duesønder hospital. 20. "Rundkappel", mulligvis tegning: Lars Hømmer. Skt. Peders sognekirke, a. Røde Port. b. Budolfi Port.

billedet, at en af disse bebyggelser muligvis har rummet kimen til Roskildes opståen.

De seneste års anlægsarbejder i omegnen af byen har bragt en række bopladser for dagens lys. Blandt disse kan flere dateres til vikingetid/tidlig middelalder. Deres agrare tilhørsforhold er åbenbart, men fund af bl.a. skålvægte og vægtlodder peger endvidere i retningen af handel. En kortlægning af bebyggelserne i omegnen og en nøjere undersøgelse af deres karakter ikke mindst set i relation til domkirkebyen står således på programmet.

Hvad selve middelalderbyen angår, står mange problemer stadig uløste. Man kan således pege på byens møller og voldsteder. De skriftlige kilder bevidner møllernes store økonomiske betydning. Alligevel er en arkologisk efterforskning endnu ikke forsøgt. Det vil høre til de kommende forskningsopgaver. Det samme gælder for voldstederne.

Henholdsvis nordvest og nordøst for byen umiddelbart ned til fjorden lå de to borge Bistrup og Haraldsborg. Bistrup var bispens borg, og den har uden tvivl spillet en rolle for byens topografiske udvikling. Spørgsmålet kan imidlertid ikke belyses, så længe anlægget ikke er dateret. Det kan gøres for små midler.

Haraldsborg er efter traditionen anlagt i 1120-erne af Harald Kesja. De skriftlige kilders opfattelse af dens funktion er modstridende. Den opfattes både som vendt mod byen og som et forsvær mod fjender, der heden ved havnen er i hvert fald ideel for et forsvær mod fjender, der måtte nærme sig ad søvejen. Anlægget er imidlertid aldrig blevet arkologisk undersøgt. Det blev ikke fredet i tide, så en villabebyggelse har bredt sig ud over borgbanken. Der er dog håb om, at kommende undersøgelser i havenne vil kunne bringe oplysninger om anlægges-tidspunkt, benyttelses-tid etc.

Den kommende tids arkologiske undersøgelser i Roskilde vil således komme til at fremslå som en samklang mellem undersøgelser afstedkommet af anlægsarbejder og målrettede forskningsgravninger. De sidstnævnte vil først og fremmest komme til at omfatte de verdenslige aspekter af topografien og udviklingshistorien. For det er på dette felt, at indsatsen for tiden er mest påkrævet.

Mikael Andersen

Roskilde Museum

SØBORG, DEN FORSVUNDNE KØBSTAD

Købstaden Søborg i Nordsjælland blev forladt ved middelalderens slutning, samtidig med at fæstningen på stedet blev opgivet. Hvor lå købstaden, og hvor stor var den? Det har været opgaven siden 1978, at give svar herpå. Under disse undersøgelser er det opdaget, at Søborg også må have spillet en betydelig rolle i vikingetiden. Måske har den ligget et stort mølletærnklaag i Søborg i 900-årene?

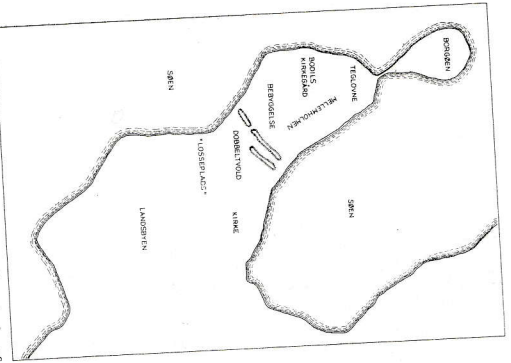
Tre-fire kilometer syd for Gilleleje i Nordsjælland ligger landsbyen Søborg. Der er vel i dag en hundrede beboere, og stedet bærer på ingen måde præg af tidligere at have været en by med købstadens privilegier. Kun kirken bryder dette billede, idet den ved sin betydelige størrelse vidner om i sin tid at være bygget til at betjene et langt større samfund. Den er opført o. 1200, omtrent samtidig med, at Søborg fik købstadsrettigheder.

Baggrunden for, at der i de dengang øde nordsjællandske skove kunne opstå et bysamfund er, at ærkebiskop Eskil i 1140'erne havde påbegyndt et fæstningsbyggeri i nærheden. På en lille ø i Søborg sø havde han fra kronen overtaget et fæstningsstårn, som imidlertid snart blev revet ned for at give plads til en større bebyggelse. I 1161 erobrede Valdemar den Store Søborg-fæstningen fra Eskil, og i årene herefter udviklede Valdemar befæstningen betydeligt. Søborgs betydning i det sjællandske forsvær skal der ikke redegøres for her, men blot peges på, at det var fæstningen med tilhørende garnison, som muliggjorde at byen Søborg kunne dannes.

Middelalderen igennem var Søborg Slot til stadighed befæstet, men mest kendt er stedet nok som statsfængsel for fjender af kongemagten såsom Prins Buris, ærkebiskop Jens Grand og biskop Valdemar. Digteren B.S. Ingemann har gennem sine historiske romaner forlenet Søborg med et liv og en fortrylletelse, som spores den dag i dag, når man opholder sig længere tid på stedet. Befæstningen blev vist nok ødelagt under Grevens Fejde i 1530'erne og kort tid efter opgivet som fæstning. Stedet blev forladt af soldater og tjenestefolk, hvorved eksistensgrundlaget for købstadens indbyggere blev revet væk under dem. Også byen blev forladt; husene sank i grus, og købstadsprivilegierne blev taget fra

Søborg. Der gik kun få årtier efter Grevens Fejde, førend stedet lå øde hen. Kun den store kirke stod tilbage og vidnede om middelalderens liv og storhed.

Som det fremgår af kortet til højre, rager byen og fæstningen som en halvø ud i Søborg sø. Melløm byen og slottet er et større område (kaldet Melløholmene), som er befæstet med dobbelte volde ind mod byen. Strategisk er der ingen tvivl om, at stedet har været velvalgt. Kun ved streng frost, når søen har været frosset til, har fæstningen været sårbar. Søen var lavvandet og sumpet og blev først udtørret i slutningen af forrige århundrede.

Kortskitse over Søborg-området med angivelse af de vigtigste lokaliteter, som er omtalt i artiklen.

I henved et par hundrede år har Søborg været genstand for skadige arkæologiske undersøgelser. Især er der grund til at nævne Frederik 7.s undersøgelser i 1850 og arkitekt C.M. Smidts i første halvdel af 1900-årene af fæstningsanlægget på borgøen. I 1978 påbegyndte Nationalmuseet som led i projekt "Middelalderbyen" nogle prøvegravninger i Søborg landsby med henblik på at få fastlagt placeringen og muligvis udstrækningen af købstaden Søborg. Undersøgelserne gav det overraskende - om end negative - resultat, at købstaden øjensynligt ikke havde ligget, hvor vi i dag finder landsbyen og kirken, idet løsfundene, som fremkom ved soldningen af jorden, stort set stammede

fra 1600-, 1700-, og 1800-årene. Kun i kirkeens umiddelbare nærhed fjordes fund, især potteskår, fra middelalderen.

Efter tilskyndelse fra byplanarkitekten Peter Bredsdorff henlagdes undersøgelserne i 1979 til Melløholmene. Dette område har en udstrækning på 12-13 tdr. land, og hertil kom dobbeltvold-anlægget, som værnede holmen mod angreb fra landsiden. Tre udvalgte steder blev der gravet, men det samme negative resultat som i landsbyen - i hvert fald hvad middelalderbyen angik. Ingen spor af huse blev påvist, og kun få løsfund fra middelalderen blev gjort.

Derimod fremkom ved gravningerne dette år en teglovn af betydelig størrelse. Med sine fem indfyringsåbninger og en kapacitet på 50-60.000 munkesten pr. brænding hører ovnen til en af de største middelalderovne, som er påvist i Danmark. Og det er sikkert også en af de ældste, idet atomforsøgsstationen Risø ved en termoluminiscensundersøgelse har dateret anlægget til omkring 1150. Det er fristende at sætte denne ovn i forbindelse med Eskils borgbyggeri, som hidtil er blevet anset for noget af det ældste byggeri, hvor brændte teglsten er taget i anvendelse på dansk grund. Noget bevis for, at ovnen har leveret sten til netop borgøen, kan dog ikke føres.

På et højdedrag på Melløholmens sydvestre afsnit anlagdes en ca. 15 m lang søgegrovft på en lokalitet, som siden slutningen af 1600-årene har båret navnet "Bodils Kirkegård". Ved undersøgelsen fremkom en smuk muret grav med hoveddrum, hvori var et velbevaret mandsskelet, som sandsynligvis stammede fra 1100-årene. Løse menneskeknoget i fylden omkring graven indicerede, at der på stedet fandtes flere begravelser, således at betegnelsen "Bodils Kirkegård" næppe var grebet ud af den blå luft. En nøjere undersøgelse af stedet blev udsat til 1982 og vil blive beskrevet nedenfor.

Sommerens udgravninger i 1980 henlagdes til området mellem kirken og dobbeltvoldene. Søgegrovfter og større fladegravninger blev anlagt i et nyt forsøg på at komme på sporet af den forsvundne købstad. Løsfund i pløjelagene på dette sted tydede på, at området kunne rumme middelalderbebyggelser. Der fremkom også svage rester af fundamenter, som med sikkerhed kunne henføres til middelalderen, men området var især præget af mange affaldsgruber fra 1300- og 1400-årene. De mange gruber kan skyldes, at der engang var gravet efter ler på stedet, og at dette siden hen tjente som en af købstadens "Jossepladser". Der var talrige fund af keramik og mønter, som éntydigt daterede grupperne, samt fund af perler, kamme, vævægter etc. Bemærkelsesværdigt var også et tykt

affaldslag af slagter, som sandsynligvis stammede fra en smedie. Selve smedien lod sig imidlertid ikke påvise.

Fra og med gravningerne i 1980 deltog Gilleleje Museum i undersøgelse og med gravningerne med Nationalmuseet. Finansieringen var hidtil alene serne på lige fod med Nationalmuseet. Finansieringen var hidtil alene sket ved hjælp af beskæftigelsesmidlerne, som lønnede de unge arbejds- løse, der bistod ved gravarbejdet.

Da undersøgelse i 1981 bl.a. skulle omfatte en gravning gennem dobbeltvoldene og terrænet foran voldene var yderligere støttet nød- vendig. Dronning Margrethe 2.s Arkæologiske Fond (Danefonden) og Rigsantikvaren stillede sig imødekommende, således at beskæftigelses- midlerne blev suppleret op med et klækkeligt beløb.

Udgravningen af dobbeltvoldene havde det hovedformål så vidt muligt at få disse volde dateret samt at få fastlagt, om de havde nogen befæst- ningsmæssig sammenhæng med købstaden. Det skal bemærkes, at voldan- lægget ikke før havde været undersøgt.

I begge volde anlagdes et snit på 4 meters bredde. Voldfylden fjernedes med maskine indtil ca. 10 cm over de marklag, som var blevet "for- seglet", da voldene var blevet kastet op i sin tid. Den forseglede markoverflade blev grundigt undersøgt, hvilket viste sig at være giv- tigt, idet der under hovedvolden, som vender ind mod Melleholm, fremkom et bålsted umiddelbart oven på den forseglede markflade. En C-14 datering var mulig og gav det overraskende resultat, at voldan- lægget måtte være anlagt i sidste halvdel af 900-årene. Som nævnt blev også området foran voldene undersøgt. Her fremkom en 6-7 m bred vold- grav. Det kunne påvises, at graven var blevet opfyldt en gang i 1100- årene, idet der oven på fylden var opført en bygning, som rummede mønter fra 1150'erne samt skårmateriale fra 1100-årene. Endvidere var der efter voldgravens opfyldning gravet en brønd med hjørnestolper og bræddeklædte sider.

Voldgravene og dermed hele voldanlægget var med andre ord ældre end 1150'erne, hvilket i sig selv var overraskende. En nøjere datering viste sig mulig, idet der i bunden af voldgraven blev fundet større træstykker, der mindede om huggespån. Disse spån blev C-14 date- ret, og det viste sig, at de var af samme alder som bålstedet under hovedvolden, altså fra sidste halvdel af 900-årene. Der var med andre ord tale om et forsvarsanlæg fra vikingetiden, hvis funktion var bragt

till ophør senest i midten af 1100-årene, d.v.s. på den tid, man an- tager, at ærkebiskop Eskil påbegyndte befæstningen af yderholmen. Det turde være indlysende, at dobbeltvoldanlægget - og den foran-

liggende voldgravs henlæggelse til vikingetiden åbnede overraskende og interessante perspektiver. Det første spørgsmål, der naturligt meldte sig var: Hvilket formål havde Melleholmens tjent i vikingetiden og evt. i begyndelsen af middelalderen, siden man havde fundet det nød- vendigt at opføre så stærk en befæstning ved adgangsvejen til holmen? Havde Melleholmens været en handelsplads eller en militærforsøgning i lighed med anlæggene ved Trelleborg, Fyrkat og Aggersborg? Tids- mæssigt passer Søborg-anlægget fint ind i denne sammenhæng, men tanken var næsten for fantastisk.

Udgravningerne i 1982 måtte naturligvis koncentrere sig om Melle- holmen. Økonomisk støtte blev igen ydet fra Arbejdsmarkedsnævnet i Frederiksborg Amt, hvem udgraverne er megen tak skyldig. Hertil kom en kæmpebevilgning fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Fire store udgravningsfelter blev i sommeren 1982 udlagt på Melle- holmen. Felternes placering var bestemt af, at udgraverne ønskede at få oplysning om de middelalderlige aktiviteter, der måtte have fundet sted på Melleholmens samt få nøjere kendskab til holmens funktion i vikingetiden.

En særbevilgning fra Forskningsrådet til termofotografiering af dele af Melleholmens gav i første omgang lovende resultater, men viste sig i praksis at være villdledende. En redegørelse om denne side af projektet må af pladsmæssige grunde gives i en anden sammenhæng.

På Melleholmens anlagdes et hovedfelt på lokaliteten "Bodils Kirke- gård", som var prøvundersøgt i 1979. Her fremkom en større begravels- sesplads, som rummede 600-700 begravelser. Mange middelalderlige grav- typer var repræsenteret: murede grave - med og uden hovedrum - planke- grave, jordgrave etc. Et stort antal af gravene var barnegrave.

Bemærkelsesværdigt ved gravpladsen var, at alle grave stort set respekterede hinanden. Det kunne tyde på, at gravpladsen kun har været i funktion i et forholdsvis begrænset antal år, siden man har haft så godt kendskab til tidligere graves placering ved nybegravelser. Der blev ikke påvist nogen bebyggelse i forbindelse med gravpladsen.

Der blev udtaget prøver af både skeletter, grave og bålsteder på grav- pladsen med henblik på C-14 - og termoluminiscens-datering. Resultaterne heraf foreligger imidlertid ikke endnu, men til trods herfor skulle en foreløbig datering være mulig. Eftersom gravene som nævnt respekterer hinanden, er det rimeligt at antage, at pladsen kun har været i brug et kortere spand af år. Når hertil kommer, at Søborg kirke - formentlig med kirkegård - anlægges omkring 1200, er det nærliggende

at antage, at Kirkegården på Mellemholmen hører ærkebispe Skjels og kong Valdemars periode til, d.v.s. fra 1140'erne og frem til omkring år 1200.

Et andet hovedfelt anlagdes på et sted, hvor pløjelaget var markant rødfarvet af tegl. Her fremkom en teglovn - eller rettere flere teglovnene, bygget oven på hinanden. Anlægget var af stor "prædagogisk" værdi, idet der fra den første ovnsperiode var levnet opstabilede sten, som ikke var blevet fjernet ved den sidste brænding. Og fra den sidste ovnsperiode var levnet en stor bunke kalksten, som skulle have været brændt til kalkmørtel. Men uvist af hvilken grund, var denne brænding aldrig blevet gennemført, så de ubrændte sten lå tilbage.

Et tredje hovedfelt anlagdes i nærheden af dobbeltvoldene. Her fremkom en bebyggelse med jordgravede stolper. Bygningen har tilsyneladende parallelle langvægge og skillevægge. Måske har huset været opført som en sulekonstruktion. I dette felt fremkom også flere gruber med middelaldermateriale. Disse gruber er senere end bebyggelsen. Om det samme er tilfældet med nogle ildsteder, som lå i forbindelse med bebyggelsen er endnu ikke helt afklaret. Et af dåstøderne er blevet dateret af Vagn Mejdahl på Risø (termoluminiscens). Dateringen siger år 920 plus eller minus 60 år. Yderligere termoluminiscens- og C-14-dateringer vil fremkomme fra dette område senest i 1983. Men de foreløbige resultater er løfterige med hensyn til vikingetids-anlægget.

Et fjerde hovedfelt anlagdes ligeledes ved dobbeltvoldene. Her fremkom fundamentet fra et hus fra middelalderen - formentlig 1100-1200-årene, men under dette hus var der spor af jordgravede stolper. Noget konstruktiv helhed fra denne ældste bebyggelse kunne ikke fastslås inden for udgravningsfeltets rammer.

Udgravningerne i Søborg vil blive fortsat i sommeren 1983, igen med økonomisk støtte fra Arbejdsmarkedsmønstret i Frederiksborg Amt og Forskningsrådet. Følgende undersøgelser er planlagt:

1) Færdigudgravning af teglovsanlægget, som blev udgravet i 1982. Her vil interessen især samle sig om en undersøgelse af terrænet omkring ovnen for evt. at påvise sekundære bygninger, der kan have haft en funktion i forbindelse med brændingerne. Jordbundsforholdene omkring ovnene forekommer at være ideelle til en sådan undersøgelse.

2) Anlæggelse af et større felt i forbindelse med det felt ved dobbeltvoldene, hvor huset med de jordgravede stolper blev påvist i 1982. Det vil her være af betydning at fastslå bebyggelsens samlede omfang og præcise konstruktion samt at opnå en sikker datering af denne be-

byggelse.

3) For første gang under disse års Søborgundersøgelser vil der blive foretaget en gravning på fæstningsøen. Målet for denne gravning vil være på ny at fremdrage fundamenterne til det "ottekantede" tårn, som C.M. Smidt havde blotlagt i 1920'erne, og som antages at være resterne af det vagttårn, som ærkebispe Skjels fik i 1140'erne, da Søborg blev ham overdraget. Fra Smidts redegørelser om tårnet ved vi, at der nederst ligger en svær ottekantet træramme, som sikkert har udgjort en slags pilotering til tårnet. C.M. Smidt havde i 1920'erne ingen muligheder for en præcis datering af disse fundamenter. Anderledes forholdet sig i dag. Foruden de arkæologiske iagttagelser, som kan gøres på ny, råder arkæologerne i dag over flere naturvidenskabelige dateringsmetoder. I dette tilfælde med tårnet skulle der være mulighed for en dendrokronologisk datering, hvor man ved hjælp af træets årringe helt eksakt kan fastslå året for træets faldning. Endvidere kan der tages prøver til C-14-datering.

Det skulle med disse undersøgelser blive muligt at erhverve en sammenhængende opfattelse af dobbeltvoldanlægget ved indgangen til Mellemholmen, Mellemholmens tidligste bebyggelse samt den tidligste periode af befæstningsbebyggelsen på borgøen.

Udgravningerne er naturligvis klar over, at den opgave, som stilledes ved projektets start i 1978, nemlig at påvise placeringen og udstrækningen af Søborg købstad, ikke er tilfredsstillende løst endnu. Der vil derfor også ved 1983-udgravningerne blive en sådan tilrettelægning af enkeltundersøgelserne, at alle vidnesbyrd om købstaden vil blive omhyggeligt registreret. Men nægtes kan det ikke, at forventningerne om at fravariste området yderligere oplysninger om de vikingetidige sammenhænge i Søborg, virker særlig dragende.

Dette program blev udført i sommeren 1983 og 1984. Resultaterne var overvældende gode og yderst perspektivrige, men kan ikke refereres inden for den plads, som er til rådighed her. I stedet skal henvises til Nationalmuseets Arbejdsmark 1985, som vil udkomme nov. 1985. Heri vil der for første gang - og som forløber før en større publikation, blive redegjort for de nyeste resultater.

Robert Egevang
Nationalmuseet, København

KORT PRESENTATION AF MIDDELALDERENS KALUNDBORG

Byens grundlæggelse:

Kalundborg blev ifølge Saxo's Gesta Danorum grundlagt i tiden omkring 1170 af Esbern Snare "for ved denne fæstnings hjælp at holde havnen ryddelig for sørøvere". Selve grundlæggelsen skal nok ses i et mere nuanceret perspektiv: Den kan opfattes som en pendant til Københavns grundlæggelse foretaget af Absalon i 1166 - Esbern og Absalon var brødre og tilhørte den magtfulde sjællandske Hvideslæggt; men byens anlæggelse skal nok også ses i sammenhæng med det næsten landsdækkende net af købstæder som centralmagten i 11-1200årene lod opbygge og ønsket om gennem militære støttepunkter langs kysterne at sikre rigets befæstning.

Skriftligt kildemateriale:

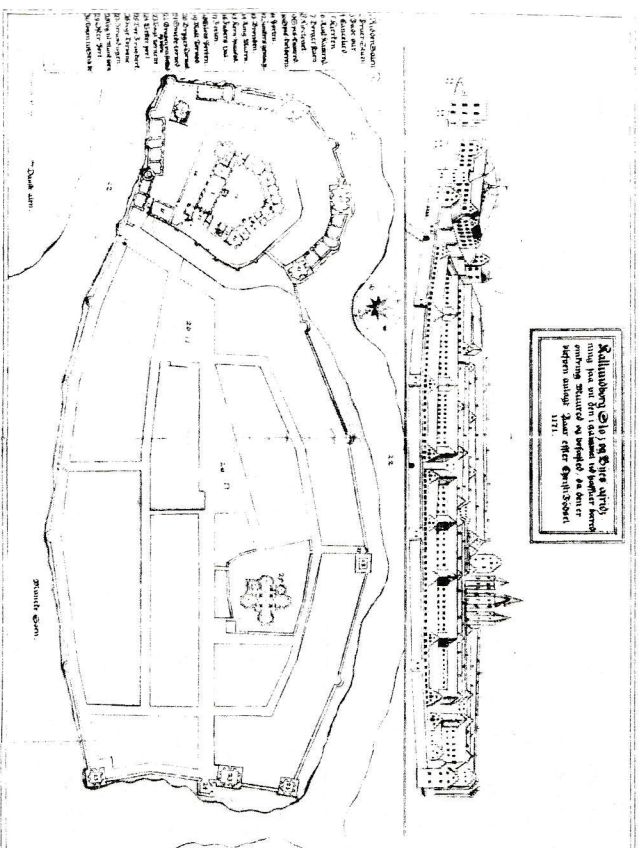
Kalundborgs tidligste topografi er dårligt belyst i det skriftlige kildemateriale. 11-1200årenes skriftlige kilder består væsentligst af dokumenter som omfatter institutioner og personer i Kalundborg, bl.a. nævnes franciskanernes tilstedeværelse i byen første gang i et testamente fra 1261 og Sct. Jørgensgården i et testamente fra 1292.

Kilderne fra 1300årenes anden halvdel omfatter en lang række kongelige dokumenter udstedt i Kalundborg, hvilket giver et indtryk af byens administrative betydning i perioden. Egentlige topografiske oplysninger optræder først rigtigt i kilderne fra slutningen af 1300årene og i 1400årene tilfæger mængden betydeligt. Kilderne koncentrerer sig i udpræget grad omkring højbyen - nedrebyen, eller Kordel, nævnes kun yderst sjældent i perioden og først i den store mængde efterreformatorisk kildemateriale: rådstueprotokollerne som begynder i 1586, en skatteliste fra 1584, Grundtaksringer fra 1645 og en brandtaksring fra 1736.

Kort:

Der findes flere eftermiddelalderlige kort over Kalundborg som har betydning når det drejer sig om bestemmelsen af byens topografiske udseende ved middelalderens slutning. Særligt interessant er en 1700-

tals gengivelse af et ældre forlæg fra 1600årene, kortet omfatter højbyen afgrænset af den højmiddelalderlige bymur og angiver byplanen næsten målfast. Kortet er detaljeret, kirken og slottet menes at være korrekt gengivet og det må derfor være tegnet før slottet blev afbrændt i 1658 eller på grundlag af ældre tegnninger deraf. Resens kort over Kalundborg fra ca. 1675 omfatter både højbyen og Kordel og i Pontoppidans Danske Atlas fra 1774 findes også en samlet meget skematisk gengivelse af byplanen. Den første samlede opmåling over Kalundborg er et detaljeret matريكort fra 1790.

Kalundborg. Kort og prospekt. 1700 tallers kopi af et forlæg fra begyndelsen af 1600 årene. Nationalmuseet. Syd opad!

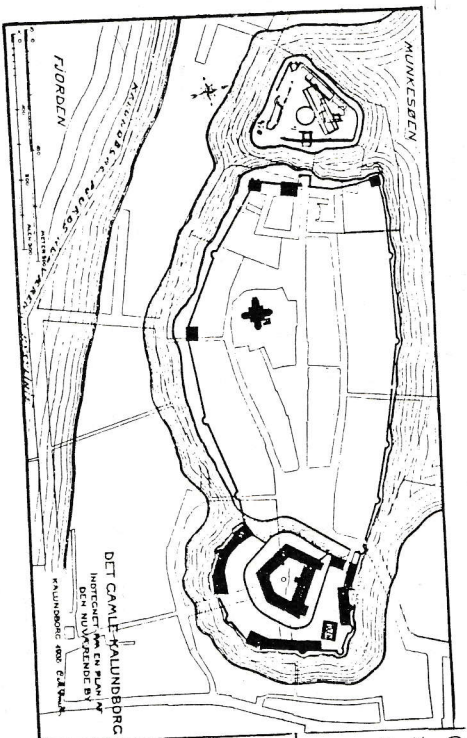
Arkæologiske undersøgelser:

Fra 1907 har Nationalmuseet foretaget en lang række arkæologiske undersøgelser i Kalundborg, bedst kendt er C.M. Smidts mangeårige udgravninger i vestborgen. Undersøgelserne har i udpræget grad koncentreret sig omkring selve højbyen, byens befæstning og borge, samt de bevarede middelalderlige monumenter.

I efteråret 1984 foretog Kalundborg Museum i samarbejde med NM to

Spændende udgravninger af mere traditionel byarkæologisk karakter. Den første undersøgelse fandt sted i højbyens nordvestre hjørne i området nord for Munkesøgade - skønt beliggende indenfor befæstningen er denne del af byen først blevet bebygget et stykke ind i 1200'årene. Fra højmiddelalderen blev der fundet fundamentet til et anseeligt stenhus. Ved udgravningen blev der fundet store mængder af forholdsvis velbrændt, gråbrændt keramik - flere skår havde udv. ornamentering. Der er tale om en type højmiddelalderlig keramik afledt af østersøkera-mikken, men på ingen måde slavisk; lignende gods kendes fra udgravninger i Roskilde og Århus søndervold.

Den anden undersøgelse fandt sted i området mellem Skibbrogade og Lindemannsstræde i nedrebyen, som således første gang blev genstand for en arkæologisk undersøgelse. Ved udgravningen blev den opr. fjordbund lokaliseret, bestående af maritime aflejringer som indeholdt fund som antydede en datering til yngre Kongemosekultur eller ældre Ertebøllekultur (4500 f. kr. konventionelle). Kalundborg fjord har således opr. strakt sig overraskende langt mod nordøst, hvilket har betydning for opfattelsen af nedrebyens tidlige placering og udstyrkning.

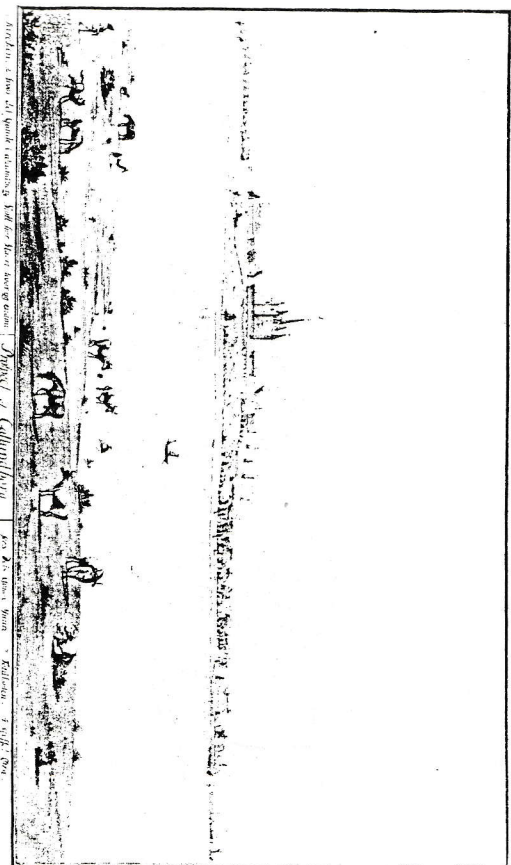
C.M. Smidts
rekonstruktion
af byen,

Udvikling og topografi:

Kalundborg by ligger i bunden af Kalundborg fjord og er en sammensmeltning af to i middelalderen fysisk og juridisk adskilte byer: den befæstede Kalundborg højby og nedrebyen Kordel udenfor købstadsgrænsen. Selve højbyens form er bestemt af de naturlige geologiske betingelser og anlagt på en ca. 300 m lang og godt 200 m. bred banke

mellem Munkesøen og Kalundborg fjord. Fra bankens højeste punkt skræner terrænet jævnt ned mod det lavereliggende Kordel mod øst og mere brat mod Lindevænget i vest - mod syd afsluttes banken af stejle skrænter ned mod fjorden. Selve anlæggelsen synes at være foretaget på én gang, som én befæstet by anlagt på den langstrakte banke, flankeret af to fra byen adskilte befæstninger mod øst og vest på de forsvarsmæssigt svageste punkter - de naturlige fortifikatoriske muligheder blev i middelalderen suppleret med voldgrave. Kalundborg er således et enestående eksempel på en dansk bybebyggelse indenfor et befæstet område.

Kordel strakte sig i det lavereliggende område øst for højbyen mellem Møllebakken og fjorden. Imellem de to byer bestod gennem hele middelalderen et nært afmønstret forhold, idet den afgrænsede højbyens eneste havnemuligheder lå i Kordel, ligesom de eneste ekspansionsmuligheder; men forskelle i privilegier, særligt med hensyn til handlen gav anledning til en række uoverensstemmelser, som i 1495 fik kong Hans til at understrege, at al handel skulle foregå mellem byens porte.

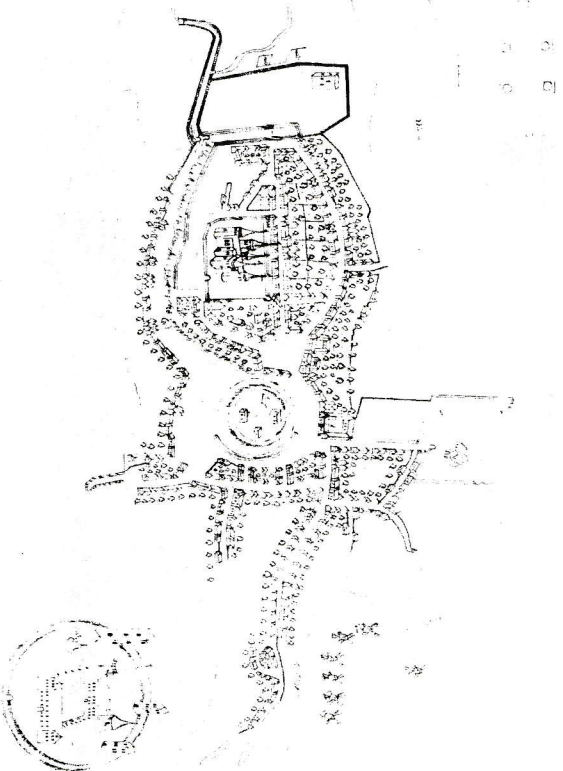

Kalundborg set fra Gisseløe 1753.

Den tidlige befæstning kendes fra jordarbejder og udgravninger forskellige steder i højbyen, bedst fra undersøgelsen på Torvet nr. 10, hvor befæstningen bestod af en dobbelt vold adskilt af en spidsgrav.

Trods C.M. Smidts mangeårige udgravninger i vestborgen er der endnu mange uklare punkter omkring anlæggets datering og de enkelte byggefasers indbyrdes sammenhæng - det er et spørgsmål om de fremgravede rester overhovedet hører til det ældste anlæg på stedet. Vor viden om østborgen indskrænker sig til fundet af en spidsgrav tværs over torvet.

Kalundborg havde i middelalderen to kirker, Sct. Maria i højbyen og Sct. Olai i nedrebyen, desuden et franciskanerkloster mellem højby og nedreby og en Sct. Jørgensgård østligst i Kordel. I byen fandtes bl.a. et Sct. Gertruds gilde og et Sct. Knuds gilde. Af disse gejstlige institutioner står idag kun den karakteristiske femtårnede centralkirke - i sin nuværende skikkelse et resultat af en rekonstruktion efter midtertårnets sammenstyrtning i 1827. Kirken hører til den tidlige gruppe af danske teglstenskirker og kan således være opført sammen med byens grundlæggelse eller lidt derefter. Sct. Olai kirke for-

Prospekt efter Resens atlas ca. 1675

svandt ved reformationen og dens historie og sogneforhold er kildemæssigt dårligt belyst. Franciskanerklosteret er arkæologisk undersøgt i 1961 og 1977 og på baggrund af klosterkirkens plantype dateres det til 1200-årenes første halvdel. Sct. Jørgensgårdens nøjagtige placering kendes ikke.

Kalundborg forblev i Hvideslæggtens eje til ind i 1200-årene, ved midten af 1200-årene var den så betydelig, at den var nr. 3 blandt de købstæder som optræder i købstadslisten i kong Valdemars jordebog. Engang i 1200-årene overgik byen til Erik Glipping og i borgerkrigsperioden var den på kiftende hænder. Efter Valdemar Aterdags overtagelse af byen i 1360'erne oplevede Kalundborg sin egentlige storhedstid, byen befæstedes med en grundmuret bymur og det østre befæstningsanlæg udbyggedes stærkt, bl.a. anlagedes "Polen", det svære tårn som indtil 1582 husede rigets arkiv. I 13-1400-årene afholdtes danehof og rigsråds møder med mellemrum i Kalundborg - i løbet af senmiddelalderen opførtes på den baggrund en række store stenhuse til repræsentativt brug for verdslige og gejstlige stormænd i byen. En del er endnu bevareret: Bispegården, byens eftermiddelalderlige rådhus, opført af roskildebispen Peder Jensen Lodehat. Adelgade 15, hvor husets ejerliste går tilbage til 1454, hvor Vor Frue kirke i Københavns ejede huset. Præstegade 23, hvor ejerlisten går tilbage til 1499. Rektorboligen ved Kirkegårds murens nordvestre hjørne og Kirkepladsen ved murens sydøstre, dateres begge til tiden omkring 1500. Udover disse bevarede stenhuse er der under en del senere huse fundet middelalderlige kældre - disse er opmålt og undersøgt i forbindelse med udgivelsen af en bygningsregister for Kalundborg i 1983.

De bevarede stenhuse og kældre er et vidnesbyrd om, at højbyens senmiddelalderlige topografi ikke har ændret sig i væsentlig grad. Byplanen består i hovedsagen af tre parallelle gadeforløb - Adelgade byens hovedakse, løbende på langs af borgbanken i øst-vestlig retning, syd herfor Præstegade og nord for Munkesgade. Befbyggelsen i højbyen har ligget i gadelinjen og grundstykkerne været langstrakte og smalle.

Den højmiddelalderlige udbygning af befæstningen formede sig som en ringmur med halvrunde tårne og kvadratiske porttårne, en rekonstruktion som væsentligst er foretaget på baggrund af C.M. Smidts arkæologiske undersøgelser. En udgravning i 1982 langs den nordlige side af bymuren ud mod Munkesøen viste, at den højmiddelalderlige befæstnings-

mur var anlagt ovenpå en tæt række af nedrammede egepæle. Udgravningerne af tårnene "Folien" og "Fars hat" i 1926 og 1970-71 har dateret disse til 1400-årene, begge tårne indgik i anlægget i østborgen omkring det senere Kalundborg slot og markerer en flytning af det forsvars-mæssige tyngdepunkt fra vestborgen.

Ved den gradvise overflytning af centraladministrationen til København aftog Kalundborgs betydning. I 1400-årenes slutning og begyndelsen af 1600-årene hærgedes byen af alvorlige brande og efter slottets afbrænding i 1658 under svenskkrigene indtrådte en langvarrig stillstandsperiode.

Mens højbyen således gennem årene har været genstand for en række arkæologiske undersøgelser står man på helt bar bund med hensyn til en arkæologisk datering af nedrebyen - Kordel, som i form af landsby eller fiskerleje anses for at være ældre end højbyen; en datering som væsentligst bygger på fundet af en tidlig romansk kapivæl, som menes at stamme fra Sct. Olai kirke beliggende i Kordel.

Man må se frem til fortsatte egentlige byarkæologiske undersøgelser og på baggrund af et arkæologisk daterende materiale, ikke mindst gennem en grundig behandling af keramikken fra byen søge at kaste lys over problemerne omkring de enkelte faser i højbyens topografi og Kordels alder og udvikling i middelalderen.

Lars Holten Jensen

Kalundborg Museum

HOTEL SKANDINAVIEN, STEGE
Undersøgelse af en bebyggelse i middelalderhøststens østlige gaderkant.

Da tilladelsen til nedrivning af Hotel Skandinavien i Stege blev givet i foråret 1984, måtte Sydsjællands Museum i Vordingborg straks i aktion, fordi boligelskabet "Arbejderbo" senere på sommeren skulle opstarte et boligbyggeri på den ret store grund.

Det drejede sig om effektivisering af en mindre del af Møen Kommunes lokalplan for et område, der ligger umiddelbart indenfor byens østlige og endnu velbevarede middelaldervold.

Undersøgelsen, der foregik i samråd med Nationalmuseets 2. Afdeling, kom til at strække sig fra 12. juni til 22. september, kun afbrudt af et midlertidigt stop på knap to uger.

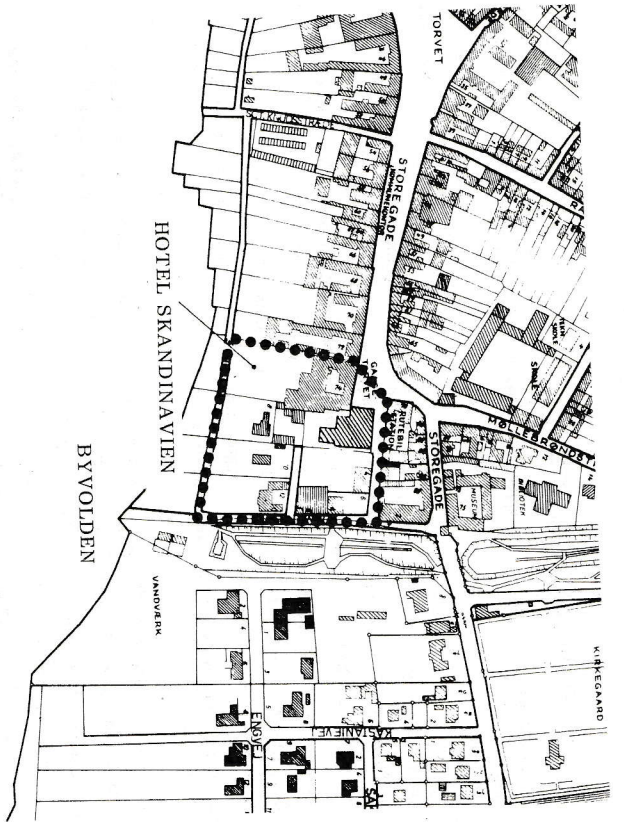
Udover den drift, som blev givet fra museet i Vordingborg, hvilede undersøgelsen økonomisk på bevillinger fra Rigsantikvarens konto 12, fra Møens Museum og fra Kreditforeningen Danmark.

Gravholdets deltagerantal varierede fra 4 til 10 mand (m/k) med undertegnede som ansvarlig leder. Arkæologer var desuden: Hanne Dahlerup Koch, Henning Nielsen, Anne Preisler. Historikere: Ruth Vangtoft. Hertil kom en maskine med en to meter bred rabatskovl.

Prøvegravningens to meter brede søgegrøfter havde en samlet længde på 151 meter. De blev lagt ud, således at grøfterne berørte de kommende bygningsarealer uden altfor store brydninger med de tilbageblevne kælderhuller fra hotellet.

Udvidelsen af undersøgelsen medførte fladeafmålinger på ca. 1.000 m² i de af prøvegravningens afsnit, der havde givet de vigtigste anlægs-spor. I løbet af juli måned var der i de ødste lag fremkommet dele af tre huskomter fra middelalder, hver med adskillige genopbygningsfaser efter ildebrande. Den økonomiske ramme for undersøgelsen var oprindeligt kun beregnet til påvisning af bebyggelsens placering i området, stratigrafi og datering. Alligevel lykkedes det at fremskaffe midler i den hensigt at få fat i huskomternes samlede helhed og at sikre stratigrafien. Omlicitation og udsættelse af byggeriet kom meget belejlige, således at undersøgelsen kunne forlænges 7 uger udover den oprindelige tidsplan.

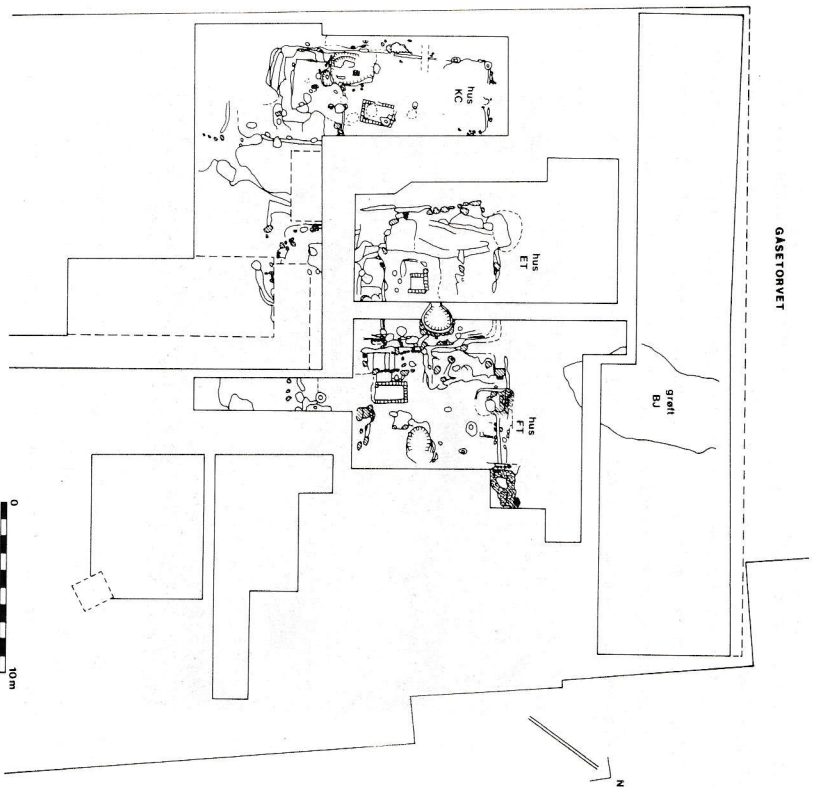

STEGE NOR

Orienteringen af hotelgrunden i købstadens østdel. Indrammet er det område, som vil blive berørt af Møens Kommunes lokalplan 34.

Undergrunden bestod af rent ler og var præget af mange lergrave. Der var anlæg fra renaissance, fra nyere tid - og fra oldtid (bronzealder og neolitisk tid). Men fund fra byens middelalderbebyggelse dominerede og undersøgelsens hovedresultater blev:

En åben og fugtig plads i nord, op til Stege Gåsetorv, fyldt op med middelalderens affald. Tværs over pladsen gik en fascineret med-gravet rende med mængder af bl.a. skomageraffald. Gennem datering af fund af sko og en støvlé må renderen være blevet fyldt op i slutningen af 1300-tallet første halvdel af 1400-tallet. Tre tomter efter gavnhuse lå på plateauet af en lerbakke, der skrånede 6 m ned til Stege Nor.

Planskitse over hustomter og den med skomageraffald opfyldte gravede rende.

De tre hustomter lå alle på linje med indgangsdør i nordlige gavlende ind fra et øst-vestligt orienteret stræde langs den åbne plads i nord. Længden er 14 m. Den vestlige tomt er 6 m bred, de to andre er 8 m brede. I alle tre tomter er der fundet lerbyggede bageovne opad en ydervæg - og en åben arne, indrammet med muresten. Der er i alle tomter dokumenteret spor efter vægge til forskellige ruminddelinger.

Dateringen af tomterne vil komme til at hvile på de bemærkelsesværdigt mange kobbermønter (en enkelt af sølv) i gulvlagene til den ene tomt (hus Kc), idet stedets meget fine stratigrafi tillod at knytte hus Kc's gulvlag sammen med gulvlag i de to andre huse mod øst. De få mønter, som endnu har kunnet bestemmes, peger forløbig på at stedets ældste middelalderlag daterer sig til en tidlig del af 1300-tallet.

Hus Kc. I profilen ses to yngre gulvlag dækket med et tyndt og mørkt brandlag. Sydenden af den ældste tomt ses i fladen. De brede kanter er efter bænke, som har stået langs tre ydervægge i et gavlværrelse.

I syd afdækkedes middelalderens bolværk langs den daværende bred til Stege Nor.

To brønde kom frem under byggearbejderne. Den ene står stadig velbevaret ind under Stege Gåsetorv.

Mængden af genstandsfund var relativt lille. Alligevel er der et repræsentativt varieret materiale fra middelalder: fodtøj af læder, enkelte trægenstande, keramik, sager af jern og bronze, mønter, en del hvassesten og enkelte ben- og hjortetakredskaber. Dertil mange jernslagger og dyreknogler.

Blygltte Bille-Henriksen

Sydsjællands Museum, Vordingborg

UNDERSØGELSE AF BEBYGGELSE FRA SEN VIKINGETID OG TIDLIG MIDDLEALDER VED VIBORG SØNDRSØ

Foranlediget af projekt Middelalderbyens arbejde blev der i 1981 lavet en udgravning i nærheden af Viborg Søndersø. Der var tale om et ganske lille felt, men resultaterne herfra havde vidtrækkende konsekvenser for opfattelsen af den topografiske udvikling i middelalderens Viborg. Der viste sig at være kulturlag fra en kontinuerlig bebyggelse gennem 300 år fra ca. år 1000 til ca. 1300 med en mægtighed på 3,5 m. Udgangsniveauet for denne bebyggelse lå 1,5 m under det nuværende vandspejl i Søndersø.

Med viden om at der fandtes omfattede kulturlag i dette område, måtte Viborg Stiftsmuseum naturligvis gøre indsigtelse, da der i foråret 1984 kom planer frem om at bygge et hotel i nærheden af søen. Der blev derfor af Viborg kommune bekostet en serie undersøgelser for at finde ud af, hvordan de arkæologiske forhold var på den planlagte byggegrund - senere for at finde alternative placeringssmuligheder for hotellet. Der blev således i løbet af 1984 gravet 11 forskellige steder i området. Der var tale om små felter om end af varierende størrelse. Den spredte indsats, der jo var nødvendig på grund af den stillede opgave, gav på den ene side en meget nyttig viden om de generelle forhold på stedet; men på den anden side efterlod den en dyb frustration over hele tiden at se små brudstykker af en tilsyneladende ret fantastisk helhed.

Undersøgelsen bekræftede tilfældige resultaterne fra 1981. Der er meget tykke kulturlag fra en bymæssig bebyggelse, der dels er friholdt for moderne bebyggelse (gennem mere end 500 år) med alt hvad dette indebærer af indgreb i jordlagene, og samtidig er grundvandspejlet hævet, således at bevaringsforholdene - især for organisk materiale - er usædvanlig gode.

I området, der har været inddraget i forbindelse med årets undersøgelser, var bebyggelsessporene spredt over ca. ½ ha. Det areal, hvor man kan forvente gunstigt bevarede kulturlag, og hvor området er fri for bebyggelse og anden moderne forstyrrelse er dog formentlig over 2 ha. 1981-gravningen viste en kontinuerlig bebyggelse gennem 300 år på samme sted. 1984-gravningen viste flere steder diskontinuitet og andre

steder kortere bebyggelsesperioder. Husene kunne naturligvis ikke fremgraves i deres helhed i de små felter, og i mange tilfælde blev udgravningerne stoppet, når vi havde nået et lag med gennemgående konstruktioner, idet man ved en senere lejlighed med lidt flere midler vil kunne fremdrage hustomterne i deres helhed.

Der var repræsenteret en række konstruktionsformer på stedet. Huse med fløtværkswægge fandtes i flere udgaver. Et par 1000-tals huse havde haft fodrem, hvori støjler fra fløtværkswæggene var tappet ned. Et enkelt hus fra 1100-årene havde stavbyggede vægge øjensynligt med tagbærende stolper placeret op mod væggenes indersider. Andre huse har været bygget i bulkonstruktion.

Genstandsfundene viste, at der var tale om et håndværkerkvarter. Af-fald fra skomagere og kammagere er fundet i lag, der stammer fra begyndelsen af 1000-årene. Fra kammagerens bearbejdning af hjortetak blev der fundet et par håndfulde ganske små huggespånere og savsmuld i et stolpehul i gulvet til et 1000-tals-hus. Stolpen har stået i kam-magerens værksted, og her har der samlet sig en lille dyngge affald, som senere, da stolpen blev trukket op, drysede ned i huller. I 11-1200-tallet har der også virket både kobbersmed og broncestøber i bydelen. Et enkelt fund viser, at der også har befundet sig en guldsmed på stedet. Der blev fundet en smykkematricer af en bly/tin-legering i et nedrydningslag fra et 1000-tals hus. Mønsteret på matricen stemmer nøje overens med grundmønsteret på det ene af de to Hornelundsmykker, der hører til blandt Danmarks prægtigste vikingetidssmykker.

Det væsentligste ved udgravningerne i Viborg er ikke så meget de huskonstruktioner og genstandsfund, der blev gjort, men de perspektiver der ligger i fundet. Her findes altså meget velbevarede rester af en bydel, som har fungeret fra slutningen af vikingetiden og 300 år frem. Her findes nogle arkæologiske muligheder, som efter vores nuværende viden er enestående i dagens Danmark. Det er helt klart, at en veltilrettelagt udgravning vil kunne give et væld af informationer, og det er ligeså klart, at en dårlig udgravning vil kunne ødelægge en masse. Samtidigt er det også klart, at en udgravning selv af beskedent format vil være temmelig kostbar, og at området ikke synes truet i øjeblikket - heller ikke af hotellet.

Der kan således findes argumenter både for og imod yderligere grav-

ninger på stedet. Alligevel synes det at være for nem en løsning, blot at lade hele området hvile til de kommende generationer.

Hans Krongaard Kristensen

Viborg Stiftsmuseum

LITTERATUR

Hans Krongaard Kristensen og Jens Vellew:

En ikke ringe ære for byen, Skalk nr. 5 1982 s. 3-9.

Hans Krongaard Kristensen: Keramiklagfølge ved Viborg Sønderlø, Hikuin 8, s. 105-114, Højbjerg 1982.

A N N O N C E   A N N O N C E   A N N O N C E   A N N O N C

Værkstedsfund søges.

Til mit projekt om den middelalderlige arbejdsdelingens historie indénfor det, som jeg indtil videre har valgt at kalde "håndværket", søges upublicerede fund af værksteder fra alle former for bebyggelse. Sådanne værkstedsfund er, sammen med oplysningerne om gildernes og lavenes mesterstykker, mine hovedkilder.

Hvad der især interesserer mig er: hvilke forskellige råemner, halv- og helfabrikata er repræsenterede? Hvilke redskaber er anvendt til forarbejdningen? Samt en datering af fundene. På forhånd tak.

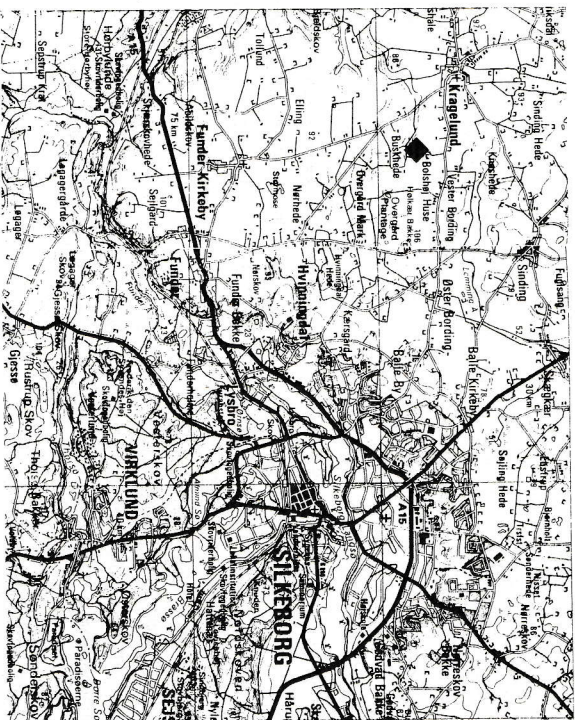
Bodil Møller Knudsen, Afd. f. Middelalderarkæologi, Moesgård, 8270 Højbjerg, DK.

privat adr.

Sct. Paulsgade 7,
8000 Århus C.

EN MIDDELALDERLIG POTTEMAGEROVN VED KRAGELUND I MIDTJYLLAND

Gennem den sidste snes år har man fået et stort kendskab til middelalderlig keramikfremstilling i Danmark, fortrinsvis gennem fund af pottemagerovne, men også gennem et antal udsnit med fejlbrændinger, som indicerer en pottemagerproduktion et sted i nærheden. I 1983 blev der i Helligum i Himmerland udgravet en ovn af en type, som uventet viste, at en avanceret ovntype havde været i brug allerede i 1200-tallet. Det var derfor med stor spænding, at der året efter skulle udgraves endnu en jysk, middelalderlig pottemagerovn.

Kort over området.

Baggrunden var, at der i februar 1984 blev indleveret en del keramik-skår og ovnlær til Silkeborg Museum. Det stammede fra en have tæt ved Kragelund nord for Silkeborg, hvor man inden for et ret begrænset område i årene forud udover keramik havde registreret kraftige koncentrationer af trækul og brændt ler. Ved museets prøvegravning fik man sikkerhed for, at det drejede sig om en pottemagerovn, og i efteråret 1984 foretoges en egentlig udgravning. Hovedresultaterne skal frem-

lægges her.

Det blev afdækket et ca. 25 m² stort område. Efter fjernelse af den ca. 30 cm tykke muldjord, hvori der overalt lå keramikskår, fremkom det lyse undergrundssand. Heri erkendtes omridset af pottemagerovnen med dens to hoveddele: selve ovnrummet og askegraven. Anlægget var nedgravet i det lyse sand og var orienteret nordvest sydøst med askegraven i nordvest. De enkelte dele af pottemagerovnen kan bedst beskrives som følgende:

Askegraven, der ikke blev udgravet i hele sin længde, fremstod som en stor, trugformet nedgravning, der målte 2,50 - 3,00 meter i bredden. Der var ingen lerforing i hverken bund eller på siderne, hvilket nok har bevirket en gradvis nedskridning af siderne.

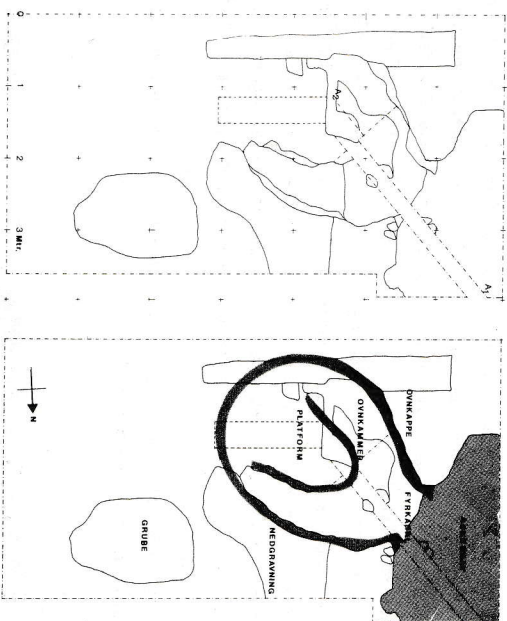

Fig. 1. OVERSIGTSPLAN.

Fyrkanalen viste sig som et indsnævret led mellem askegrav og ovnrummet. Bredden målttes til ca. 80 cm, og længden har været omtrent 1/2 meter. Overgangen mellem fyrkanal og askegrav var markeret ved en højere liggende, lerforet bund. Også en del af sidernes lerkappe var bevaret og bestod af stærkt grusblandet ler i 8-10 cm. tykkelse. På overgangen mellem askegrav og fyrkanal lå desuden en del store, sodsværtede og ildskørnede marksten, der sammen med større partier af

gult, ubrændt ler kan have udført en lukning af ovnrummet, mens brændingen stod på.

Resterne af ovnrumets sider fremstod i overfladen nærmest som en hesteskoform, hvis grene vendte bort fra fyrråningen. Ovnrummets forreste del var gravet til et dybere niveau end resten af anlægget, - hvor det var dybest ca. 85 cm under den nuværende overflade, mens askegravens lå i en dybde på blot 65 cm. Ovnrummets bredde målttes til 2,40 m, mens længden må antages at have været på mindst 2,50 m. Den endelige længde kunne ikke fastslås, dels på grund af senere forstyrrelser, dels på grund af selve ovnkonstruktion: det viste sig nemlig, at ovnrummet bagest ikke havde været gravet så langt ned i undergrunden som resten af anlægget. Bagest midt i ovnen havde undergrunden stået tilbage som en platform, og ovenbunden mellem denne og ovenkappen kunne ses som let opad- og bagudskrånende tunger. Ovenbunden var overalt beklædt med grusmagret ler, og tætte fingermærker på overfladen viste, at det var blevet klasket på med hånden. Undersøgelsen kunne desuden påvise, at platformens nærmest lodrette sider havde været beklædt med lignende lerforing. Bredden på platformen må fortil have været godt 1 meter, bagtil bredere. Selve længden på platformen må antagelig have været 1 - 1½ m, men hverken platformens eller ovnens afgrænsning bagtil kunne erkendes, da denne del af anlægget netop har ligget i et så højt niveau, at det er blevet berørt af senere aktiviteter på stedet.

Platformens funktion synes dog at være sikker: det var herpå man stablede keramikken før brændingen.

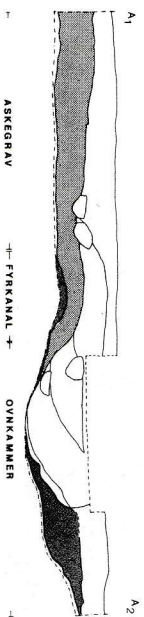

Fig. 2. SNIT GJENNEM OVNEN SET FRA VEST.

Kragelund-ovnen repræsenterede blot én ovnfase. Fyldlagene i selve ovnen bestod fortrinsvis af resterne af sammenstyrret ovenkappe (grus og halmblandet ler), trækul, muld samt keramik, som dog hovedsagelig var mindre stykker. Ovnen har således kun været udsat for én stor

kolaps, hvorefter den er gået ud af funktion. Dette uheld kan være sket i forbindelse med en brænding, men hvorledes denne eventuelle sidste brænding har set ud, har vi ingen mulighed for at få kendskab til, da keramikken har været placeret i et så højliggende niveau, at den hurtigt er blevet ødelagt.

Det bedste indtryk af keramikproduktionen fik man på grundlag af et materiale i en større grube ca. 1 m. fra ovnen. De ret store keramikfragmenter herfra svarede i typer og detaljer helt til resterne i selve ovnens sammenstyrtningslag, og man kan derfor regne med, at der her var tale om affaldsprodukter fra brændingen i den udgravede ovn. Det var altså sammen revnede, skæve eller på anden måde mislykkede eksemplarer, der var blevet kasseret. Ingen kar var hele, men flere kunne sættes sammen til ganske store partier.

Keramikmaterialet er endnu ikke bearbejdet, men der kan dog gives følgende oplysninger:

Keramikken stammer udelukkende fra kuglepotter og kander, alt hårdt-brændt. Der er fortrinsvis rødbrændte, men dog også en del gråbrændte varer, og der er registreret såvel glaseret som uglaseret keramik (klar blyglasur) fordelt på begge typer. Dekorationen var sparsom. Hyppigst er omløbende vulster eller bølgelinier på kuglepotterne. På kanderne ligeledes omløbende vulster på overgangen mellem hals og bug eller omløbende riller på bugen.

Ovnen tilhører den vandrette et-kammer type, som er udbredt såvel i England som på kontinentet. Kragelund-ovnens specielle konstruktion med platform er imidlertid forholdsvist sjælden, og de få, jeg har kendskab til, stammer alle fra Tyskland, Holland og Belgien.

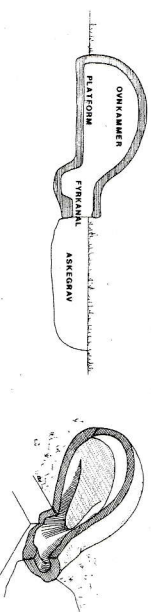

Fig. 3. Rekonstruktion af ovnen:

Længdesnit
Akseometri.

Kragelund-ovnen må forløbige dateres på grund af keramikken, og et skøn taler for, at tidspunktet ligger et sted i 1300-tallet.

Hvar har man været baggrunden for, at pottemageren har haft sin produktion netop ved Kragelund? Man må forvente, at området har opfyldt de almindelige betingelser for dette håndværk som let adgang til ler, vand og brændsel. - I nærheden er der ler. Terrænet syd og vest for Kragelund er rig på større moser og vandhuller, men alle ligger dog i ret stor afstand fra pottemagerovnen, ligesom egentlige vandløb ligger i nogen afstand herfra. Det fremgår af stedsnavnene, at der i landskabet er indgået en del hedearaler, mens andre navneendelser tillige vidner om, at der har været skov i området. Kravet om god adgang til brændsel har da utvivlsomt været til stede inden for en kortere radius.

En sidste - men ikke mindst vigtig - betingelse for et pottemagerhåndværk her har været sikre afsætningsmuligheder for varen. Her kan det have haft sin betydning, at Hærvejsforløbet fra Viborg gik sydpå over Kragelund d.v.s. ganske tæt forbi pottemagerens arbejdssted. Den sikre strøm af vejfarende forbi Kragelund gav muligheder for kontakt, kunder og dermed afsætning af varer.

Helle Reinholdt

Skanderborg Museum

EN KIRKE OG KIRKEGÅRD VED BYGHOLM

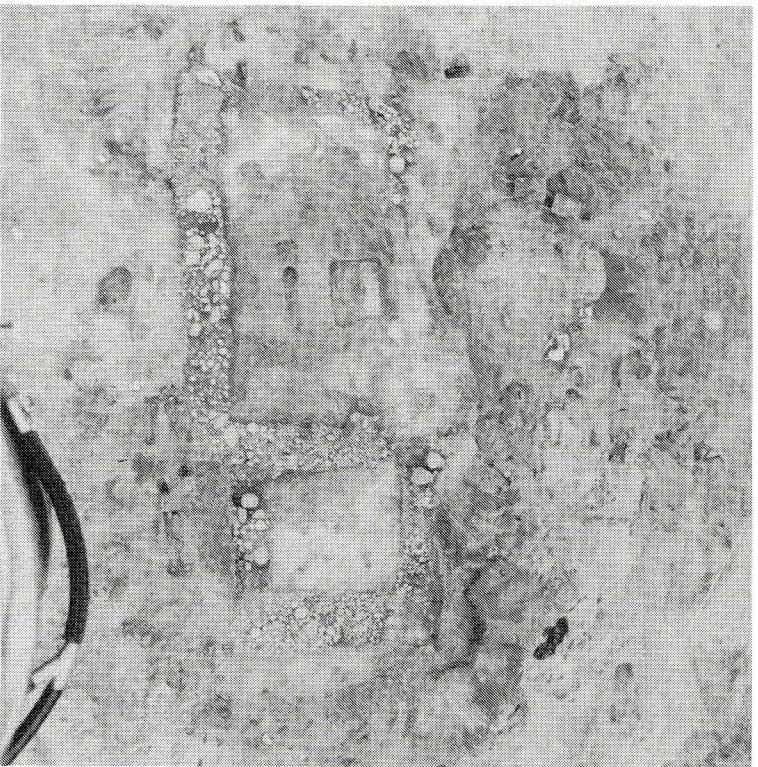
I den vestlige udkant af den østjyske by Horsens, nogle få hundrede meter vest for den kongelige borg Bygholm, totaludgravede Vejle kulturhistoriske museum og Nationalmuseets 2. afdeling en hidtil ukendt tidligmiddelalderlig kirke og kirkegård i juli - august 1984. Udgravningen skyldtes fabriksudvidelse og betales af Rigsantikvaren på nær to mindre hjørner, der ikke berøres af byggeplanerne. De blev betalt af 2. afd. for at opnå totaludgravningen.

I øjeblikket er beregningsarbejdet igang, mens selve bearbejdningen endnu ligger foran. Alligevel vil jeg her præsentere fundet og nogle af de problemer det rejser.

Der er tale om en landsbysovnekirke, idet den ligger et par kilometer vest for det middelalderlige Horsens. Det er første gang det er lykkedes at totaludgrave en tidlig middelalderlig landsbykirke i det sydlige Skandinavien.

Kirkegården omfattede et areal på lidt over 3100 m² og lå på en lille bakke. Den var nærmest rektangulær ca. 45 x 70 m, og var afgrænset af en grøft uden tegn på indgange. På kirkegården fandt vi ca. 570 grave samt spor af 3 bygninger. Næsten midt på kirkegården og umiddelbart syd-øst for den lille bakkens top lå resterne af et kampestensfundament til en lille stenkirke, kor ca. 5 x 5 m og skib ca. 6 x 11 m. Nedbrændningslaget fortalte, at byggematerialet har været frådsten, men der har også været anvendt tegl. Umiddelbart nord-vest for bakkens top har ligget en rektangulær træbygning, hvoraf vi fandt 2 rækker på 5 stolper, målene var ca. 7 x 12 m. Endelig lå der vestligst på kirkegården en lille træbygning, hvoraf vi fandt 6 stolper i 2 rækker á 3, målene var ca. 2½ x 3 m. De to midterste stolper har været lodrette, mens de yderste har skrånet ind mod de lodrette.

Udgravningens vigtigste resultater vil komme fra skeletmaterialet, der behandles af lic. scient. Jesper Boldsen, Århus Universitet. Ialt kom der oplysninger om 618 personer. Desværre var bevaringsforholdene dårlige for skeletter. Længst væk fra stenkirken med dens bygningsskalk var de slet ikke bevaret, og oplysningerne indskrænker sig her til gravens. De foreløbige resultater viser, at befolkningen bestod af forholdsvis små personer, mændenes gennemsnitshøjde var ca. 165 cm og kvindernes ca. 155 cm. Det er noget mindre end i den midtjyske by

Viborg, hvor mændene var 172,6 cm og kvinderne 158,2 cm (J. Boldsen: "Liv og død i middelalderens Viborg" i "MTV 8 1978", Viborg 1979, s. 83). Men til gengæld har de særdeles kraftige muskelfæster og gennemgående færre sygdoms tegn end andre middelalderskeletter. Altså en ikke ret høj men kraftig og sund befolkning. Den videre gennemgang vil give et nærmere billede af, hvordan landbefolkningen på dette sted havde det i middelalderen. Det har været forskelle på befolkningen i de forskellige dele af landet, og hvor stort et område den her udgravede befolkning er repræsentativ for, vides ikke.

Materialet giver mulighed for en undersøgelse af sider af gravskikken. Umiddelbart synes der ikke at være en kønsopdeling i gravenes placering - kvinder nord for og mænd syd for kirken - men hvis det er muligt at udskille en gruppe "ældre begravelser" kan det evt. vise sig. P.Gr.a. meget dårlige bevaringsforhold for træ kan der ikke siges

noget særligt om kistebegravelser. Men o. 70 af begravelserne havde et stenarrangement i graven: 1 sten ved issen og 1 ved fødderne, 2 ved kinderne og 2 ved anklerne eller variationer over disse temaer. En enkelt havde fået opbygget et helt lille stenkammer over hovedet og et mindre over fødderne. I flere tilfælde konstateredes det, at der har ligget et trælæg oven på disse sten, og dette trælæg kunne bestå af 2 stykker træ samlet med klinknagler. Her melder sig naturligt nogle spørgsmål, som bearbejdningen forhåbentligt kan svare på. F. eks. kan det evt. være samme fænomen som de jordfæstegrave, der har fået et hovedrum og måske en lille hylde i fodenden "hugget" ud i undergrunden, hvorover der også kunne ligge et trælæg? (en del af undergrundsmaterialet bestod af meget fint, løst, hvidt smeltvandssand). Tilhører stengravene en bestemt tid og er der en tidsmessig udvikling i deres opbygning? Kan sociale forskelle have spillet ind m.h.t. valg af gravlægning med eller uden sten?

Kirkegårdsgrøften var en fladbundet nedgravning uden nogen form for konstruktionsspor. De nordligste og sydligste grave var tydeligt orienteret efter denne grøft, der derfor må have været synlig i kirkegårdens funktionsperiode. Man kunne forestille sig et dige, et bænde, en vold e. lign., men denne udgravning giver ikke i sig selv løsningen. Disse grøfter er meget almindelige omkring de tidligmiddelalderlige kirkegårde, eksempelvis kan nævnes Løddekøbinge i Skåne og Set. Jørgensgården i Odense.

Stenkirkenes fundamenter var udlagt af mindst 2 omgange, idet korets har stået som en hestesko (uden triumfmur!) i et stykke tid. Hvor lang tid, dage eller år, kan desværre ikke afgøres. Skibets vestfundament synes også at udskille sig, men da det var kraftigt plyndret som også nordfundamentet, er det meget usikkert om der er en aldersforskel. Der fandtes ingen spor efter et evt. træskib, der kunne have fungeret sammen med koret. Under stenkirkenes skib fandtes adskillige begravelser, et sted 2 oven på hinanden, mens der ingen fandtes under koret. Den store træbygning lå kun et par meter nordvest for stenkirken. Den havde samme orientering som denne og syntes at have stået en tid mens der blev gravlagt. I området under træbygningen var gravintensiteten mindre end man skulle forvente. 2 af stolpehullerne skæres af grave, så den er i hvert fald ophørt med at eksistere før kirkegården nedlægges. Flere af gravene i området indeholdt større mængder af trækul, hvilket kunne tyde på, at bygningen er brændt. Men hvad har den så været brugt til? Der kan være tale om en trækirke, og i så fald en forbavsende

stor trækirke (ca. 7 x 12 m). Hvis det er tilfældet er det også bemærkelsesværdigt, at stenkirken er placeret ved siden af sin forgænger (som i Løddekjørlinge i Skåne) og ikke oven på. Den anden mulighed er, at det drejer sig om en profanbygning, og måske så et eksempel på en samhørighed mellem gård og kirke som efterlyst af Knud Krogh (i "Gård og kirke" i "Hikvin 9" Viborg 1983 s. 231-244). Andre muligheder bør ikke udelukkes på dette tidspunkt.

Den lille træbygning vestligst på kirkegården var respekteret af gravene, og tolkes foreløbigt som en klokkestabel.

Dateringen af anlægget er usikker. At stenkirken er opført af frådsten kunne tyde på, at den er fra 1100-tallet. Kun meget få genstande og lidt keramik blev fundet, hvilket i og for sig ikke er uventet. Keramikken er især fra 1100 og 1200-tallet, men der er også indslag af keramik fra 1000- og 1300-tallet. Hvis der er tale om en trækirke er der muligt, at oprettelsen ligger tilbage i 1000-tallet. Nedlæggelsen må nok findes i 1300-tallet, hvor der jo sker en del kirkenedlæggelser som følge af den senmiddelalderlige agrarkrise. Landspolitikk kan imidlertid også have haft sin indvirkning. Efter et jysk bondeoprør, -bønderne fra Horsens-egnen blev udpeget som ledere, - mod Erik Menved i 1312, tvang han bønderne til at opføre borge ved Horsens, Ulstrup og Kalø. Horsens-borgen nævnes ikke ved navn, men det er sandsynligvis Bygholm. Og midt på Bygholms jordtilliggender, som vi senere kender dem, ligger den nys udgravne kirke og kirkegård. Materialet skal nu behandles af Jesper Boldsen, Peter Pentz fra 2. afd. og undertegnede, og vi håber, at der ikke går alt for lang tid inden der foreligger noget mere konkret fra udgravningen.

Jakob Kieffer-Olesen

Vejle Museum

UDGRAVNINGER I KOLDING, 1984.

I 1974 blev husene på begge sider af Vestergade og Bleggårdsstræde i Kolding nedrevet. Dermed fjernedes den ene af byens gamle hovedstrøg fra bybilledet og den vestligste fjerdedel af det middelalderlige Kolding blev udlagt til parkeringsplads.

Dette middelalderarkæologiske "slaraffenland" havde dog - af finansieringsmæssige årsager - indtil 1984 kun været genstand for 3 mindre undersøgelser. Hverigenem var den nøjagtige placering af den middelalderlige grav vest om byen blevet fastslået, ligesom det lykkedes at datere den ældste bebyggelse på matrikel nr. 258 (på vestsiden af Vestergade), samt Gaden herudfor til 1200-tallet (1). Men der resterede stadig mange spørgsmål.

Vestergade løber mod syd ud i Rendebanen. Midt i denne gade var der i 1908 konstateret en række brønde, hvilket kunne tyde på, at gaden oprindeligt havde haft et andet forløb. Bleggårdsstrædes alder var ukendt (den ses ikke på Braunius' prospekt fra 1587), men da den førte i retning af Skt. Jørgensgården, var der mulighed for, at den kunne være byens middelalderlige indfartsvej fra vest.

Disse spørgsmål, samt flere andre, blev der mulighed for at søge besvaret, da der fremkom planer om at bygge den store parkeringsplads. Museet på Koldinghus fik udarbejdet en kælderplan på baggrund af brandtaksationerne og finansieret dels af Rigsgentikvarens Arkæologiske Sekretariat dels af museet med støtte fra kommunen startede en 4 måneders udgravningskampagne d. 2/7 - 1984.

Udgravningerne koncentrerede sig om den sydlige del af Vestergade, idet der blev anlagt et felt på matrikel nr. 276/277 på østsiden af Vestergade syd for Kattesundet, samt et felt på hver side af Bleggårdsstrædes udløb i Vestergade, matriklerne nr 259 og 260a.

Overalt bestod undergrunden af et ca. 1 m. tykt tørvrelag, der dog i den nordlige del af feltet nord for Bleggårdsstræde afløstes af den morenebanke, det centrale Kolding er anlagt på. Hele det undersøgte område havde således oprindeligt været eng/mose og kan ikke have hørt

til blandt de primære bebyggelseområder i byen.

Fig. 1: Udsnit af Berggræns udtægning af matrikelkort over Kolding Bygrunde, suppleret indtil 1896. De vestlige skel for matrikel nr. 252-259 falder sammen med voldgravens østrand. Placeringen af de tre felter er markeret.

Regulære middelalderlige bebyggelsestyper - i form af bygninger - blev da også kun påtruffet i feltet på østsiden af Vestergade. Der kunne her konstateres 4 middelalderlige bygninger, der havde afløst hinanden. Den ældste var bevarret i form af et tykt gulvlag bestående af en blanding af ler og teglrester. Laget, der var 10 - 15 cm. tykt og var lagt direkte på tørven, udførte gulvet i en let bygning uden konsterbare vægspor, der rummede en stor bageovn, 1,6 m. bred og mindst

2,0 m. lang, men derudover ingen tegn på bygningens funktion. Kermikken peger på 1200-tallet, og på baggrund af de mange teglrester i gulvlaget er det rimeligt at antage, at denne ældste fase af byens ekspansion ud i engen tidsmæssigt falder sammen med bygningen af Sct. Nicolai kirke i 2. halvdel af 1200-tallet. Der kan næppe have været andre steder man kunne skaffe teglafald i Kolding i 1200-tallet.

Herpå fulgte 3 bygninger, alle med jordgravede stolper, lerklinede vægge og hyppigt gulvlag bestående af brædder. De to ældste af disse må i kraft af tømmerets dimensioner også betegnes som lettere bygninger, i forbindelse med hvilke der fandtes en del slagger og muligvis støbeindicerende cintret, glasret ler. Begge disse bygninger var brændt. Området havde således været intensivt bebygget i højmiddelalderen, hvorimod der ikke fandtes bebyggelsestyper fra renæssancen. Desuden kunne det konstateres, at matrikelforholdene havde været anderledes i middelalderen end de senere kendte små, øst-vest gående matrikler. Den middelalderlige matrikel synes at have været stor og at have haft sin længderetning nord-syd.

De to øvrige felter på vestsiden af Vestergade viste derimod, at der her ikke havde været regulær bebyggelse i middelalderen, men at området havde været udnyttet til andre formål. Som ovenfor nævnt havde man tidligere konstateret 1200-tals bebyggelse på matrikel nr. 258 nord for Blegårdsstræde, men det kunne nu fastslås, at den middelalderlige bebyggelse på denne side af Vestergade ikke strakte sig ud i engen. På overgangen mellem engen og bybanken (altså i den nordlige del af feltet nord for Blegårdsstræde) var den ældste konstruktion en firsidet kassebrønd opfyldt i 1300-tallet. Herpå var anlagt en ovn med (formodet) bikubeformet overdel og tre hårdtbrændte lærgulve med masser af skår fra gråbrændte kuglepotter (ingen fejlbændinger). Først herefter - i 1500-tallet - anlægges den første bygning på stedet.

Skønt en renæssancekælder havde fjernet en stor del af kulturjorden i den sydlige del af dette felt, fandtes der spor efter en vandførende kanal, løbende nord-syd under Vestergade og - efter et skarpt knæk - mod øst under Blegårdsstræde. Skønt forbindelsen ikke kunne knyttes ved denne lejlighed, er der ingen tvivl om, at det drejer sig om Kattesundet. Forløbet af dette vandløb mellem Østergade og Vestergade havde altid været kendt, idet det her fulgte en naturlig senkning i terrænet, men derimod var det ikke tidligere lykkedes at fastslå dets videre forløb.

Det kunne nu konstateres, at Kattesundet løb ud i engen umiddelbart øst for matrikel 259's sydlige del, for derefter at fortsætte mod vest, hvor senere Bleggårdsstrøede kom til at ligge. (Sandsynligvis er den løbet ud i byens vestgrav).

Dette blev yderligere bekræftet af det anlæg, der fremkom i feltet syd for Bleggårdsstrøede, idet der her blev påtruffet en kunstigt opbygget, firsidet ø, på tre sider omgivet af en gravet, vandførende kanal, der stod i forbindelse med Kattesundet. Øen, der ikke var ret stor (3,5 x 4,2 m.) var opbygget af tørv og ler, fundet på et skibskvær, der lå nedgravet i den oprindelige overflade. På øen fandtes tre ovanlægg af løsende hinanden, ligesom der fandtes trædele sandsynligvis stammende fra et møllehjul i den opfyldte kanal. Af tidsmæssige årsager kunne kun omtrent halvdelen af anlægget udgraves, så det er endnu for tidligt at udtale sig definitivt om dets funktion, men meget tyder på at der er tale om et mindre vandmølleanlæg, muligvis med et tilknyttet korntrørringsanlæg på øen. Den ældste ørn havde inverterfald en opbygning, der kan minde om korntrørringsovne kendt fra England (2). Kanalen fyldtes til i løbet af 1400-tallet, og den første bygning på stedet var en teglstensbygning fra renessancen.

På baggrund af resultaterne fra de 3 felter er det nu muligt at besvare en del af de spørgsmål, der knytter sig til området.

Kattesundets forløb, den manglende bebyggelse vest for Vestergade, samt matrikelforholdene øst for gaden antyder, at Vestergade oprindeligt havde et andet forløb end det senere kendte. Det forekommer rimeligt at foreslå, at gaden ud for matrikel nr. 258 knækkede mod øst, for, langs randen af morænebanken, at løbe mod Søndergade, udfartsvejen mod syd. De tidligere omtalte brønde i Rendebanen har da hørt til en række nord-syd gående grunde beliggende ude i engen syd for denne del af Vestergade. Disse grunde er tidligst taget i anvendelse i anden halvdel af 1200-tallet og synes det meste af middelalderen at have været anvendt til værkstedsbebyggelse. Forlængelsen af Vestergade mod syd og skabelsen af Rendebanen sker formodentlig i løbet af renessancen, og i denne forbindelse bygges de første huse vest for gaden. Denne omlægning må have betydet en ændring af kvarterets status, en ændring der må være forårsaget af renessancebyens øgede behov for nye byggegrunde.

Teorien om Bleggårdsstrøede som den vestlige indfartsvej til byen kan ikke opretholdes. Det meste af middelalderen løb Kattesundet her, så gaden kan først være dannet efter dennes opfyldelse i løbet af 1400-

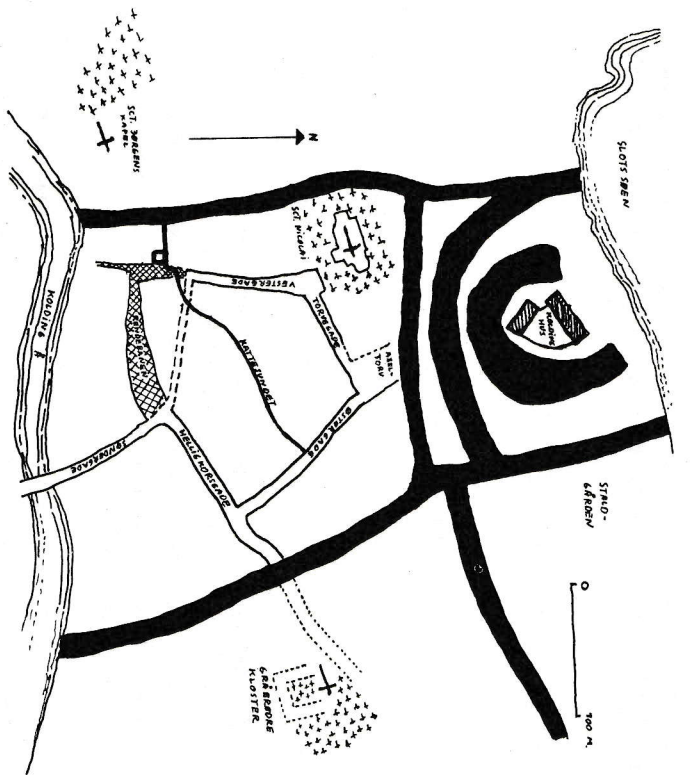

Fig. 2: Kort over middelalderens Kolding med ændringerne på baggrund af udgravningerne i 1984 indtegnede. Forlængelsen af Vestergade samt Rendebanen er dog medtaget. (Krydsstrækeret).

Tegning: Bi Skaarup med ændringer af Lennart S. Madsen.

tallet, og de to renessancehuses placering på begge sider af gaden viser, at gaden på dette tidspunkt ikke var mere end 2,5 - 3,0 m. bred. Den vestlige indfartsvej til byen, og en sådan må vel - grundet Skt. Jørgensgårds beliggenhed - have eksisteret, skal altså søges et andet sted.

Det lykkes desuden at løse spørgsmålet om Kattesundets middelalderlige forløb, men samtidigt opstod et nyt problem, idet vandløbet vidnes at have været vandførende helt frem til forrige århundrede. Efter tilfyldningen af det oprindelige leje må der være blevet gravet et nyt, hvis placering ikke kendes.

Der er således, udover udgravningen af den manglende halve "mølleø", spørgsmålstil nok at søge besvaret under de kommende udgravninger i 1985 (3).

Lennart Secher Madson
Museet på Koldinghus

NOTER:

- (1): Se Vivi Jensens artikler i "Museet på Koldinghus. Årsberetning" 1977 og 1978 samt i "Hikula" bd. 7.
- (2): Mundtligt foreslået af Morten Aaman Sørensen. Et muligt identisk, om end betydeligt større anlæg er udgravet af Sten Tesch i Ystad, 1984.
- (3): Disse er i skrivende stund ved at være tilendebragt. De vigtigste resultater: "Engen/mosen" viste sig at være en kunstigt opfyldt å-slynge. 2. halvdel af en rummede yderligere 4 oven-til, samt en del slagger, men ingen yderligere møllespor (17) Formålet med denne ø er stadig uvis, men funktionsperioden kan bestemmes til perioden 1250 - 1330'erne.

KONTINUITET ELLER BRUD

Linier i det sidste tiårs bebyggelseshistorisk middelalderforskning i Danmark

I dette bidrag er det hensigten at diskutere hovedlinjerne i den bebyggelseshistoriske middelalderforskning, som den er foregået i Danmark inden for de seneste ca. 10 år.

Bidraget er skrevet i tilknytning til det konkluderende kapitel i min del af publiceringen af forskningsprojektet "Ribeegnen gennem 10.000 år". Om dette projekt kan der læses i en oversigtsartikel af Stig Jensen i *Mark og Møntre* 1984 (s. 5 - 29) samt til sin tid i projektets endelige publikationer. Disse vil bestå i dels et fuldstændigt katalog over alle perioders fund og øvrige oplysninger af bebyggelseshistorisk relevans, dels i en samlet fremstilling af bebyggelsens historie og udvikling i Ribeområdet fra stenalderen til i dag. Projektet startede i februar 1981 med støtte af bl.a. Statens Humanistiske Forskningsråd og Ribe Amts Museumsråd, og der sigtes mod en publicering i 1986.

Hervedover bygger nærværende bidrag på en forelæsningsrække over Ribeområdets topografi i middelalderen samt en øvelses- og forelæsningsserie om bebyggelsesarkologi og -historie, som jeg afholdt i efterårssemesteret 1984 ved Afdelingen for middelalder-arkologi ved Aarhus Universitet. Manuskriptet er afsluttet februar 1985.

Aksel E. Christensens konstatering i 1969 af et bebyggelsesarkologisk tomrum bag middelalderen står ikke længere ved magt (A. E. Christensen 1969, s. 53). Kendskabet til bebyggelse og landsbystruktur i vikingetiden er blevet kendeligt øget siden da (L. C. Nielsen 1983), ligesom der også er kommet gang i de arkologiske undersøgelser af middelalderens landsbyer. En systematisk indsats på området, med særligt henblik på at belyse problemerne omkring kontinuitet og brud i bebyggelsen på overgangen mellem vikingetid og middelalder, er ydet af det fynske landsbyprojekt, "Landsbyens opståen og udvikling på Fyn". Dette startede i 1975, og dets to hovedaktører, Torben Grøngaard Jøpessen og Erland Porsmose, har i såvel en stribe af mindre artikler som i afsluttende afhandlinger fremlagt deres resultater og på baggrund heraf opstillet teorier med et nyt syn på udviklingen af lands-

bybebyggelsen (T. Grønggaard Jeppesen 1981a og E. Porsmose 1981b med henv.).

Af betydning er tillige Ebbe Nyborgs påvisning af en helt anden baggrund for opførelsen af de middelalderlige landsbykirker end den, som ældre forskning havde krævet (E. Nyborg 1980), samt i den forbindelse tillige Hans Stiesdals fremlæggelse af sine undersøgelser af tidlige vestdårne og disses såkaldte stifterbegravelser (H. Stiesdal 1983a og 1983b). Med Eina Møllers artikel om Ribe domkirke og dens døtre fra 1979 er der endvidere skabt metodisk klarhed på væsentlige punkter, hvad angår kirkernes alder og forhold til hinanden (E. Møller 1979).

Af de senest udkomne, større Danmarkshistorier har kun forlaget Sesams kunnet nå at inddrage nogle af disse resultater i fremstillingen (N.-K. Liebgott 1984), idet første bind af Gyldendals Danmarkshistorie allerede forelå i 1977, og i alt væsentligt repræsenterer et yderst traditionelt syn på bebyggelsehistorien og kilderne til den (I. Skovgaard-Petersen 1977, s. 75). Af nyere historisk forskning skal nævnes C.A. Christensens afhandling om begrebet bol fra 1983 (C.A. Christensen 1983).

Det fynske projekt var fra starten præget af sit opgør med den bebyggelsehistoriske tradition, som byggede på stedsnavneforskningen. Dette førte naturligvis til en fornyet diskussion af stednavnene som kilde til bebyggelsehistorien (J. Kousgård Sørensen 1981. Jf. V. Dalberg m.fl. 1984). Det er ikke hensigten her at i detaljer tage stilling til disse problemer. Derimod skal der ses på nogle af de teorier, som er fremsat på baggrund af de fynske undersøgelser.

Indledningsvis kan vi konstatere en påfaldende forskel mellem Grønggaard Jeppesens og Porsmoses opfattelse, når det gælder tidspunktet for den stationære landsbys opståen. Porsmose siger i 1977, at den sidste flytning af landsbyerne sker "sandsynligvis år 1000 +/- 100 år og "ca. år 1000" (E. Porsmose 1977, s. 66f.). I 1981 skærpes dette til "måske 1025 +/- 50 år" (E. Porsmose 1981a, s. 30), hvorimod udtrykket "1000 +/- 100 år" fastholdes i hans afsluttende afhandling (E. Porsmose 1981b, s. 176, 451f. og 457). Hos Grønggaard Jeppesen er der derimod helt fra starten tale om en bred tidsramme for omlægningen af bebyggelserne. I 1977 tales om "omkring 1000 - 1200" (1977, s. 86), i 1979 om "mellem 1050 - 1150" (1979, s. 116), hvilket i slutpublikationen fra 1981 bliver til "fra 10. til 13. eller 14. årh." henholdsvis "i tiden 10. - 12. årh." (1981a, s. 86 og 147).

Det er værd at mærke sig, at de forskellige konklusioner drages ud fra ét og samme arkæologiske materiale. Der er ganske stor forskel på "år 1000 +/- 100 år" og en tidsramme, hvis elasticitet tillader den at omfatte både sen vikingetid og Valdemarernes storhedstid. I den ene ende befinder vi os måske i Harald Blåtands ungdomsår - i den anden bærer Valdemar Sejrs til graven, og muligvis er det først på denne tid, at landsbyerne gror endegyldigt fast. Vanskelighederne ved at kombinere de fremlagte resultater med den øvrige viden om den lange periode, som fastlåsningen af landsbyerne hævdes at ske i, er da heller ikke ringe, og risikoen for overlede, analoge tolkninger af undersøgelser andetsteds er i høj grad til stede.

Et betydningsfuldt punkt for de fynske undersøgelser er steder, som på udskiftningskortene betegnes med navne som Gammeltoft og lignende. Udgravningen har i flere tilfælde vist, at der disse steder har ligget en bebyggelse i vikingetid/tidlig middelalder, som kan være foregången for den middelalderlige landsby. På Fyn er der indtil videre fundet 72 navne af denne type (T. Grønggaard Jeppesen 1984, s. 164). I de tilfælde, hvor en udgravning har påvist en sådan nedlagt bebyggelse, mener Porsmose at have afgørende bevis for flytningen af landsbyerne på overgangen mellem vikingetid og middelalder (E. Porsmose 1981a, s. 30).

Imidlertid viser nye undersøgelser fra stedsnavneforskerens side, at de fleste marknavne, og herunder også dem af typen Gammeltoft og deslige, først er udmøntet i senmiddelalderen (B. Jørgensen 1984, s. 269). Dette er altså sket i forbindelse med fremvæksten af det komplicerede marksystem, som kendes frem til udskiftningen. Det er tænkeligt, at navne af denne type ofte knytter sig til landsbyer, som er reguleret og omflyttet langt senere end ved middelalderens begyndelse, sådan som det kendes på Falster, hvor højmiddelalderlige landsbyreguleringer ikke er ualmindelige (F. Hastrup 1964. C. A. Christensen 1970. J.-A. Pedersen 1980). Marknavnet i sig selv fortæller ikke noget om den forsvundne bebyggelses alder og omfang. Det er langt fra sikkert, at der her lå en hel landsby - det kan lige så godt betegne en enkelt nedlagt gård, og i den forbindelse er det værd at erindre, at ingen af de fynske undersøgelser disse steder er af et omfang, som kan bevise, hvorvidt det er andet og mere end enkeltgårde, man er stødt på.

Vi kan altså ikke ud fra forekomsten af marknavne af typen Gammeltoft slutte os til, at det var på præcis dette sted, den middelalderlige

Landsbys forøgninger lå. Det kan indtil videre være en tilfældighed, at man ved prøvegravninger på Fyn ikke er stødt på Gammeltoft-bebyggelser, som er nedlagt senere end på overgangen vikingetid-middelalder, sådan som det er tilfældet med mindst én landsby på Falster, i følge J.-Aa. Pedersens undersøgelser i Kippinge.

I Røjrup på Nordøst-Fyn er der udgravet et langhus af samme type som dem, der findes på Trelleborg og de andre vikingeborge, foruden som hovedbygninger på de større gårde i vikingetids-landsbyerne. I forbindelse med huset fandtes nogle få skår af Østersø-keramik, som i lighed med huset dateres til anden halvdel af 900-årene. Om den udgravede bebyggelse, der ligger et sted, som på udskiftningskortet betegnes Bytoften, formodes det, at den enten er en del af en landsby eller storgård, og den sættes i forbindelse med to næsten samtidige gravpladser fra samme område. Nogen direkte forøgninger for landsbyen Røjrup mener udgraveren imidlertid ikke, at Bytoften kan være, idet han anser Landsbyen for at være grundlagt et par århundreder senere (J. Jacobsen 1983, jf. E. Porsmose 1981a, s. 30). Her er det altså øjensynlig Grøngaard Jeppesens vide tidsramme, som danner baggrund for opfattelsen.

Når de fundne skår af Østersø-keramik så sikkert dateres til 900-årenes anden halvdel, skyldes det velsagtens, at selve hustypen anses for med sikkerhed at høre hjemme på den tid. Østersø-keramikken kan næppe findateres med tilstrækkelig præcision, ikke engang inden for de områder af Danmark, hvor den i modsætning til Jylland er helt enerådende i tidlig middelalder (L. Hedegær m.fl. 1982, s. 143). Dertil kommer, at den f.eks. på Bornholm, som ligger centralt i Østersø-keramikens udbredelsesområde, i almindelighed anses for ledetype for tidlig middelalder. Det fremhæves således i forbindelse med udgravningen af vikingetidsbopladsen - med "Trelleborghus" - ved Runegård, at der ikke fandtes et eneste skår af denne vare, hvorimod den er til stede på lidt yngre bebyggelser (M. Watt 1983). På Runegård er der ikke fundet grubehuse, hvilket i lighed med, hvad der gælder udgravningerne i Vorbasse, af udgraveren anses for et sent kronologisk træk. Herimod står fundet af et grubehus fra 1100-årene på Jernkær ved Ribe, såvel som at der i Tyskland også er fundet grubehuse fra denne tid (P. Kr. Madsen og J.F. Petersen 1983, s. 18). Bemærkelsesværdigt er endvidere fundet af en gravplads ved Runegård med keramik af Østersø-type, der dateres til anden del af 900-årene, og som forfatteren med forsigtighed sætter i forbindelse med spørgsmålet om bebyggelseskontinuitet i

området mellem vikinretid og middelalder (M. Watt 1983, s. 144ff.). Spørgsmålet er så, om vi i virkeligheden har hold på dateringen af Østersø-keramikken, og for den sags skyld kan tillade os at gå ud fra, at huse af Trelleborgtype ikke også kan være senere end selve borganlæggene? I Vorbasse er der fundet Østersøkeramik i tilknytning til bebyggelsen fra 8-900-årene, og i Landsbyen, der ophører omkring 1100, findes huse af Trelleborg-type, som må være opført engang i 1000-årene (S. Hvass 1979 og 1983). Det ligger i dette tilfælde nær at formode, at vikingetidbebyggelsen er forløberen for det nuværende Vorbasse (S. Hvass 1982, s. 195), selv om også denne landsbys og dens kirkes alder endnu står tilbage at undersøge. Netop i Vorbasse-området komplioceres billedet imidlertid i væsentlig grad af, at der kendes to nedlagte middelalder-kirker, som begge lå inden for det nuværende sogns grænser (Trap Danmark, Ribe amt, s. 921). Den ene er sikkert nedlagt før nedskrivningen af kirkelisten i Ribe Oldemoder ca. 1350, hvor den ikke omtales i modsætning til den anden, der her siges at være "øde" (NO, s. 109). I Vorbasse stander ændringerne i bebyggelsen åbenbart ikke i tidlig middelalder, ikke engang hvad sognegrænserne angår.

Grøngaard Jeppesen peger i sin afsluttende publikation fra 1981 på, at indførelsen af hjulploven med muldfjæl i almindelighed menes at ligge bag den regulerede middelalderlandsbys opståen. Der er i dansk arkæolog og historie en tradition for denne anskuelse, som går tilbage til Erik Arups Danmarkshistorie fra 1926, (s. 66), men Grøngaard Jeppesen henviser yderligere til, at Porsmose udover muldfjælsploven anser indførelsen af vangebrugeet for en medvirkende årsag til det middelalderlige dyrkningssystemets indførelse (1981a, s. 139f. E. Porsmose 1977 og 1979). At skille årsag og virkning fra hinanden i denne krydsende argumentation er ikke let, heller ikke, når Grøngaard Jeppesen der næst søger at eftervise brugen af toftesystemet i vikingetid og jernalder, altså endnu tidligere end antaget af Porsmose. Resultatet heraf bliver, at den middelalderlige landsbyform, forstået som et reguleret dyrkningsfællesskab opbygget omkring toftestrukturen, må anses for at være skabt inden udgangen af ældre jernalder - også selv om der ikke i 1981 forelå andre tegn på toftesystemets eksistens i vikingetid end rækken af landsbynavne, der ender på -tofte (T. Grøngaard Jeppesen 1981a, s. 140ff. og A.E. Christensen 1969, s. 58). På denne måde skubbes en del af problemerne jo blot tilbage i tid, uden at vi derved

kan forklare, hvorfor landsbyerne flytter "den sidste gang" og derefter låses fast i middelalderen. Tofte-systemet kan jo ikke være årsagen dertil, hvis det, som hævdet af Grøngaard Jeppesen, er langt ældre. Og det er vel et spørgsmål, om regulerede tofter til de enkelte gårde i landsbyen uden videre hænger sammen med et driftsfællesskab, sådan som Grøngaard Jeppesen konkluderer?

I sin endelige stillingtagen fremhæver han heller ikke landsbyernes sidste flytning, men deres faste placering i middelalderen. Hverken mulige ændringer i agersystemet eller brug af muldfjælspløven tillægges imidlertid afgørende betydning. Vægten ligger på en understregning af bebyggelsens trinvis tilpasning til det omgivende samfunds krav. Dette udtrykkes ved at sige, at flytningen af landsbyer i 10. til 12. århundrede sker som følge af driftsøkonomiens tilpasning til efterspørgslen; at flytningen stadig sker inden for det samme ressourcerområde, og at den muligvis er knyttet sammen med en mere regelmæssig dyrkningsrotation. Når middelalderlandssbyerne bliver liggende, skyldes det ikke indførelsen af ny teknologi eller lignende, men det omgivende samfunds krav om stabilitet. Heraf følger for Grøngaard Jeppesen, at "bebyggelser fra jernalder og fremetter baseret på agerbrugsøkonomi - i størstedelen af landet - har kunnet være stabile" (T. Grøngaard Jeppesen 1981a, s. 146f.).

Vender vi os til Ribe-området, bekræftes dette citat - ikke mindst når det gælder den marksvendte del, hvor udhyttelsen af ressourcerområder synes at ligge fast fra engang i jernalderen (S. Jensen 1980, jf. H. T. Waterboik 1982, s. 135). Dette kan for en stor del skyldes de egenartede geografiske og topografiske forhold, men det er værd at fremhæve, at udgravningsresultaterne fra Jernkær, hvor stedskontinuitet mellem vikingetid og middelalder kunne konstateres, strider mod hovedkonklusionerne fra Fyn, ligesom der flere andre steder i Ribe-området findes antydninger af et lignende mønster. Muligvis kan også resultaterne af udgravningerne ved landsbyen Hosttrup nord for Esbjerg tolkes i retning af kontinuitet på dette sted (I. Stoumann 1981, s. 18).

Erland Porsmose fremsætter sine teorier stort set uforandrede både i 1977 og i den afsluttende publikation fra 1981. Af betydning er, at han daterer indførelsen af det regulerede dyrkningsfællesskab og vangebruket - som han i øvrigt ikke definerer nøjere - til overgangen mellem vikingetid og middelalder, idet han ikke finder det sandsynligt, at dyrkningsfællesskabets kendetegn, de regulerede gårdtofter, fandtes i

vikingetid. Derimod kan de spores i landsbyen Borup fra mellem ca. 1000 og 1200, hvor man ligeledes finder lange, smalle, men ikke højrygede agre. Der henvises endvidere til, at rugen gør sin entré omkring år 1000, og at denne kornsort er typisk for vangebruket (E. Porsmose 1981b, s. 452f.).

Det konstaterede skifte i bebyggelsesernes placering lader sig så i følge Porsmose umiddelbart forklare som en følge af, at omlægningen af marker og gårdtomter efter tofteprincippet mest hensigtsmæssigt lod sig gennemføre ved en total flytning af landsbyen. Selve årsagen til det regulerede dyrkningsfællesskabs indførelse på denne tid siges at være "den hjuldevne muldfjælspløve", og det formodes endvidere, at de nyanlagte landsbyer skal forstås som en art militærkolonier i forbindelse med ledingens oprettelse, og at deres placering er bestemt ud fra strategiske hensyn. I tråd hermed er iagttagelsen af, at en del landsbykirker på Fyn ligger i "kæder" med samme indbyrdes afstand mellem sig. De må derfor være anlagt på regelret, geometrisk vis, og i følge Porsmose kan det ikke være landsbyerne, der placeredes efter sådanne principper, men netop kirkerne. Landsbyerne ville man jo forvente blev udlagt i forhold til de forhåndenværende ressourcer. Konklusionen herpå er, at bebyggelsesstrukturen er influeret af sognestrukturen, og Porsmose rejser i den forbindelse spørgsmålet, om hvorvidt landsbyer uden kirke kan være ældre end dem med en kirke. De sidstes stedskontinuitet mener han ikke går længere tilbage end til tiden for opførelsen af kirken.

Porsmose fremhæver altså dels faktorer af landsbrugssteknisk art, dels planlægning og styring fra de daværende magthaveres side. For at tage det sidste først kan der, når det gælder kirkerne, sættes spørgsmålstegn ved Porsmoses brug af dem som kilder til bebyggelsehistorien, alene ud fra, hvad der vedrører kirkebygningernes alder og tilblivelse. Udviklingen har været højst forskellig fra sted til sted og ingenlunde præget af de overordnede planer, som Porsmose antager, jf. ovenfor om Vorbasse. Det er urimeligt at hæfte sig ved tilsyneladende ensartede afstande mellem de enkelte kirker, med mindre vi har fuld vished for, at de alle er oprettet ved samme tid. På det tæt beboede Fyn vil man sandsynligvis på ethvert kort kunne finde ensartede afstande mellem mange elementer i bebyggelsen. Porsmoses forenklede brug af kirkerne som kilder til bebyggelsehistorien adskiller sig i princippet ikke

synderligt fra Sophus Müllers anvendelse af gravhøjene i så henseende, udtrykt i tesen om at, "et fuldstændigt Højkort er tillige et fuldstændigt og nøjagtigt Bebyggelseskort." (S. Müller 1904, s. 56).

Også den påståede sammenhæng mellem nyanlæggelse af landsbyer og den militære situation er der grund til at være betænkelig ved. Hvis landsbyer, f. eks. dem, hvis navne ender på -by eller -tofte, skal opfattes som militærkolonier, der er lagt på strategisk vigtige steder (E. Porsmose 1981b, s. 454ff), må den strategiske situation i Danmark på den tid have været uoverskuelig. Dette fremgår af kortene over landsbyer med navne af denne type, som i øvrigt langt fra kun hører til i det tidrum, Porsmose behandler (P. Skautrup 1944, s. 41f). For at bevise antagelsen om militærkolonier må i det mindste kræves, at størstedelen af disse landsbyer er samtidige, og det kan hverken arkæologien eller stedsnavneforskningen påtage sig at bevise.

Går vi over til den landbrugstekniske side af Porsmoses forklaring, ses det, at der ikke er enighed mellem ham og Grønggaard Jeppesen, når det gælder tidspunktet for indførelsen af regulerede gårdtofter og dyrkningsfællesskab. Imidlertid siger forekomsten af tofter og smalle agre i Borup Ris ikke noget om, hvornår selve systemet opstod, og Porsmose kan derfor ikke bygge på disse iagttagelser. Hvis tofterinddelingen af landsbyen som hævdet af Grønggaard Jeppesen kan spores i forægnere for den middelalderlige bebyggelse, er det næppe selve ideen om tofter, der har betinget en flytning af bebyggelsen på overgangen mellem vikingetid og middelalder. Muligvis kan gårdtofter påvises i vikingetid (L.C. Nielsen 1981, s. 69), men andre forklaringer er også mulige.

Vi kan her inddrage boldelingen, som C.A. Christensen mener er i kraft allerede før år 1000, i hvert fald optræder den som et faktum før slutningen af 1000-årene. Bolet er udtryk for retten til en vis del af landsbyens tilliggende til enhver tid. Antallet af hele bol i en landsby er i følge C.A. Christensen lig med antallet af gårde, som oprindeligt udgjorde den pågældende bebyggelse, og gårde på brøkdelen af et bol skal være opstået ved delinger af de primære bolgårde (C.A. Christensen 1983, passim og s. 26). I den forbindelse er det muligt, at omlægninger og hegninger i en landsby, sådan som de kan konstateres arkæologisk, ikke hidrører fra indførelsen af tofter, men simpelthen har at gøre med opspaltningen af jorden i flere mindre brug (Jf. L. Holm og L.C. Nielsen 1984, s. 69). Spørgsmålet er i den forbindelse, om ikke

opdelingen af de oprindelige bol og væksten i antallet af ejere og brugere simpelthen ofte har stillet sig hindrende i vejen for flytninger og omlægninger af en boldelt bebyggelse. Kun hvor de største jordejere gik i spidsen, og de har sikkert altid været udslagsgivende, kunne omlægninger komme på tale. Men hvad der i oldtiden kun vedrørte den enkelte landsby inden for dens ressourceområde, blev med tiden en affære, der inddrog langt flere, og som bl.a. derfor krævede regulering gennem landskabslovene.

Det sidste led i Porsmoses forklaringsmodel er muldfjæls- eller hujl-ploven. Sikre beviser for muldfjælsplovens anvendelse i vikingetidens Danmark har vi ikke. De spor af pløjning, som er fremdraget i Viborg, kan næppe med sikkerhed fortolkes som spor efter vendte furer, og omvendt ved vi med sikkerhed, at arden var i brug middelalderen ud (P. Kr. Madsen 1980, s. 41f). Den ældste rest af en hujlplov er åsen fra Navndrup, som er C14-dateret til 1220 +/- 100 år, hvilket efter omregning i følge den kalibrerede skala bliver til 1280 efter Kristus (H. Vensild 1970, s. 52, samt G. Lerche og A. Steensberg 1980, s. 84). De hidtil ældste, daterede højryggede agre er udgravet ved Fil sø i Vestjylland, hvor der efter alt at dømmes er tale om pløjning med muldfjælsplow. Disse agre dateres till 1100-årene, eller omkring 1200 og har sandsynligvis været anvendt til dyrkning af rug. Endvidere skal der på Sild være spor af muldfjælsploven fra 900-årene (O. Vejebak 1984, s. 53f). Hvorvidt kommende fund vil vise, at muldfjælsploven kom til Danmark sydvestfra i vikingetid - og den findes jo afbildet på Bayeux-tapetet fra anden del af 1000-årene - er uvist. Selv om det skulle være tilfældet, er det indtil videre usikkert, hvilken rolle den har spillet for ændringerne i bebyggelsesbilledet ved starten af middelalderen. En siden Arups dage ofte fremført tese er, at den på grund af behovet for øget trækraft så at sige tvang folk til at slutte sig sammen om ægerdyrkingen. (E. Arup 1926, s. 66 og C.A. Christensen 1970). Ser vi på de store gårde i Omgård og Vorbasse og de andre vikingetidslandsbyer er det usandsynligt, at man ikke sådanne steder rådede over al den fornødne arbejdskraft. Under alle omstændigheder kan muldfjælsploven være indført, uden at dette eller eventuelle af-fødte ændringer i marksystemerne har krævet flytning af bebyggelsen. Grønggaard Jeppesen afviser da også i 1981 i anden sammenhæng, at det skulle være nye plovtyper, som forårsager flytningen af landsbyerne (T. Grønggaard Jeppesen 1981b, s. 9). Måske var det værd at overveje, om

muldfjælpløven ved siden af den kvægavl, som fundene af stalde tydeligt viser eksisterede, var med til at skabe grundlaget for vikingetidens storgårde ?

Det er her på sin plads at inddrage Grøngaard Jepsens videreudvikling af sine teorier, som den fremsættes efter afvisningen af ploven som årsagen til landsbyflytningerne. Om disse siger han nemlig, at de skyldes overgang til øget kornproduktion fremfor kvægavl. Landsbyerne, som hidtil lå placeret i forhold til de bedste græsarealer, måtte nu flyttes til steder inden for deres ressourcerområder, som lå bedre for agerdyrking. Der er altså i følge denne opfattelse ikke tale om udpløning af jorden som hovedårsag til flytningen.

I forbindelse hermed forestiller Grøngaard Jepsen sig, at markssystemet endvidere ændres til noget, som han benævner "blokagre", dvs. sammenhængende jordstykker, som hver hører til én af landsbyens gårde, og som ligger i krans omkring landsbyen, med græsarealer yderst. Først med indførelsen af hjulploven kommer de lange højryggede agre til, og efterhånden tillige en steds mere fremskreden opdeling af jorden i agerstrimler, en udvikling, som formodes at vinde frem i 1200-årene (T. Grøngaard Jepsen 1981b, s. 8).

Denne teori harmonerer for så vidt med den tidramme, som Grøngaard Jepsen opstillede for flytningen af landsbyerne. Landskabslovenes omtale af "ornum" eller "venemærke", dvs. jord, som lå uden for fællesskabet og hørte til en enkelt gård, kunne muligvis være en rest af det, som Grøngaard Jepsen kalder "blokagre". Men på den anden side kan sådanne særretigheder også være udtryk for nyopdyrkning af jord uden for landsbyens oprindelige tilliggende, eller være steder, hvor der tidligere har ligget en enkeltgård, og dermed er vi lige vidt.

Forfølger vi imidlertid tanken om omlægningen af landbruget i retning af øget kornavl, uanset at vi savner egentlige vidnesbyrd om en sådan omlægning, kan vi forestille os, at der blev tale om en forstærket udpløning af jorden, også fordi kvægholdet, og dermed gødningsmængden, muligvis blev mindsket, i hvert fald relativt. Dette kunne føre til gentagne flytninger af landsbyerne, men tværtimod tror disse fast i middelalderen, og talrige udflytterlandsbyer, torperne, opstår. Muligheden for overhovedet at flytte er således blevet begrænset, sandsynligvis også på grund af en mere kompliceret samfundsstruktur, se ovenfor.

I denne situation kan vangebrug og braklægning af en del af jorden være

et forsøg på at give denne så meget hvile, at den igen kunne blive nogenlunde ydegyldig. Vel at mærke er det i følge denne opfattelse ikke vangebruget i sig selv, som låser landsbyerne fast, og da slet ikke ved overgangen mellem vikingetid og middelalder, sådan som Porsmose antager. Tværtimod kan man se indførelsen af vangebruget som et modtræk mod en tillagende udpløning af jorden. Der kræves imidlertid mere jord til den enkelte landsby, hvis en del af landsbyens tilliggende er ubesået. Vi kan altså forestille os, at de eksisterende landsbyers ejere har været tvunget til at øge landsbyens tilliggende, eller til at sende nogle af beboerne ud som nybyggere i en torp. Det er dermed et spørgsmål, om vi uden videre kan se torpdannelsen som udslag af en voksende folkemængde eller for den sags skyld opfatte udviklingen, som den postuleres her, som udtryk for gode landbrugskonjunkturer, specielt i tidlig middelalder. Det ville være interessant at vide, om der samtidig med torpdannelsen sker en nedgang i antallet af indbyggere og gårde i de ældre landsbyer. Bestemmelsen i landskabslovene om, at disses indvånere kan kalde torpens nybyggere tilbage, kan måske ses i en sådan sammenhæng (E. Porsmose 1981a, s. 30f). Faktisk formoder C.A. Christensen, at der i forbindelse med delingen af de oprindelige bolgårde og i den forbindelse det, han kalder "opløsningen af stormfamilien" sker et ikke ringe befolkningstab. Dette ses som baggrund for krisen i senmiddelalderen (C.A. Christensen 1983, s. 29).

Den middelalderlige torpdannelse og vangebruget kan muligvis forstås som krisetegn, og som foranstaltninger, der udskød krisens fulde gennemslag i en periode. Tillige kan torpdannelsen opfattes som en fortsættelse af begrebet "den vandrende landsby", og fremfor som Grøngaard Jepsen at forestille sig et krav om stabilitet fra middelalderens samfundets side som årsagen til nogle af landsbyernes forbliven på samme sted, er det tværtimod dette samfunds dynamik, vi må fremhæve. I virkeligheden kan vi ikke forklare udvikling i bebyggelsesmønstret ud fra en statisk samfundsopfattelse.

Porsmose ser nedlæggelsen af landsbyer, især torper, under den senmiddelalderlige landbrugskrise som udtryk for påkrævede strukturændringer i form af en bebyggelseskoncentration. Denne medførte ikke nødvendigvis opgivelse af den jord, som hidtil dyrkedes fra den nedlagte landsby (E. Porsmose 1981a, s. 31f). Muligvis er det først med senmiddelalderens krisebestemte reguleringer og omstruktureringer af landsbyer og brugsstørrelser, at der sættes endeligt punktum for "den vandrende landsby" og dens rokering inden for et ressourcerområde.

Hermed skal ikke anfægtes, at der sker væsentlige ændringer i bebyggelsesmønstret på overgangen mellem vikingetid og middelalder, sådan som undersøgelserne på Fyn viser, men vi må hævde, at disse ændringer bør sættes ind i en mere nuanceret sammenhæng, end det hidtil er gjort. Vi skal ikke forvente nogen ensartet udvikling overalt, men for at få et sikrere indtryk af, hvad der skete, kræves langt mere dybtgående undersøgelser forskellige steder i landet. Det er nødvendigt med detaljerede studier af udviklingen i hele ressourceråder, hvor vægten for middelalderens vedkommende ligger på at belyse forholdet mellem den del af bebyggelsen, som ikke længere flyttes, og den, som er på vandring, eller opstår som ny.

Torben Grøngaard Jeppesen har til dels givet udtryk for det samme i et indlæg fra 1982, udgivet to år senere: "Formentlig vil de næste års bebyggelsesforskning vise en meget labil udvikling i bebyggelsen frem mod 1200-tallet, hvor - af endnu ukendte årsager - der synes at indtræde en mere fast lokalisering, men stadig med interne omstruktureringer, f. eks. i forbindelse med storgårdenes udflytning." (1984, s. 161).

Pen Kalkkian Maddsen

Den antikvariske samling i Ribe

LITTERATUR:

- Arup, E.: Danmarks Historie, København, 1926.
- Christensen, A.E.: Vikingetidens Danmark paa oldhistorisk baggrund. København, 1969.
- Christensen, C.A.: Begrebet bol, et vidnesbyrd om vikingetidens stor-bondesamfund. Historisk Tidsskrift 83, 14. rk. bd. 4, s. 1-33. 1983.

- Christensen, C.A.: Falsterlistens Tal og Talforhold samt disses Tolkning. Historisk Tidsskrift, s. 401-421. 1970.
- Dalberg, V., Fellows-Jensen, G., Jørgensen, B. og Kousgård Sørensen, J. (red.): Bebyggelsers og bebyggelsesnavnes alder. Norma-rapporter 26, Uppsala. 1984.
- Grøngaard Jeppesen, T. 1977. Stedskontinuitet i fynske landsbyer belyst ved hjælp af den arkæologiske metode. Kontinuitet og bebyggelse, Skrifter fra institut for historie og samfundsvidenskab nr. 22 (red. H. Thrane), s. 76-87.

Grøngaard Jeppesen, T.

1979. Bebyggelsesflytninger på overgangen mellem vikingetid og middelalder. Fra jernalder til middelalder, Skrifter fra historisk institut, Odense Universitet, nr. 27, (udg. H. Thrane), s. 99-117.

Grøngaard Jeppesen, T.: Middelalderlandbyens opståen, Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder. Fynske Studier 11, Odense. 1981a.

- Grøngaard Jeppesen, T.: Ploven og vikingerne. Skalk 1981, nr. 6, s. 4-9. 1981b.

Grøngaard Jeppesen T.: Landsbyens alder - arkæologisk belyst. Norma-rapporter 26 (red. V. Dalberg m.fl.) s. 158-167. Uppsala. 1984.

Hastrup, F.: Danske landsbytyper, En geografisk analyse. Århus. 1964.

- Hedeager, L., Poulsen, B. og Tornbjerg, S.A.: Land og by - en undersøgelse af østersøkeramikens datering og spredning på Stevns, hikuin 8, s. 125-148. 1982.
- Holm, L., og Nielsen, L.C.: Otkestrup. En ældre middelalder landsby i Vestsjælland. Museet for Holbæk og Omegn. Årsberetning 1983, s. 65-76. 1984.
- Hvass, S.: Jernalderlandsbyerne ved Vorbasse. Nationalmuseets Arbejds- mark, s. 105-112. 1979.
- Hvass, S.: Ländliche Siedlungen der Kaiser- und Volkerwanderungszeit in Dänemark. Offa bd. 39, s. 189-195. 1982.
- Hvass, S.: Vorbasse, The Development of a Settlement through the First Millennium A.D. JDA vol, 2, s. 127-136. 1983.
- Jacobsen, J.: Røjerups vikingetid. Cartha, Årsskrift for Kertemindemuseum 1982, udg. af Kertemindemuseum 1983, s. 45-55. 1983.
- Jensen, S.: Ribeegnen gennem 10.000 år - et bebyggelseshistorisk pro- jekt. Mark og Montre, s. 5-29. 1984.
- Jensen, S.: To sydvestjyske bopladsr fra ældre germansk jernalder, jernalderbebyggelsen i Ribe-området. Mark og Montre, s. 23-36. 1980.
- Jørgensen, B.: Danske marknavnes alder, Onomastisk datering. Fortid og Nutid bd. 31, s. 259-269. 1984.
- Kousgård Sørensen, J.: Stednavnene og bebyggelserne, ældre ? samtidig? yngre ? Fortid og Nutid 29, s. 91-96. 1981.

- Lerche, G. og Steensberg, A.: Agricultural Tools and Field Shapes, Twenty Five Years of Activity by the International Secretariat. Køben- havn. 1980.
- Liebgott, N.-K.: Middelalderen, Land og by. Sesams Danmarkshistorie, bd. 9, København. 1984.
- Madsen, P.Kr.: Medieval Ploughing Marks in Ribe. Tools & Tillage, vol. IV: 1, s. 36-45. 1980.
- Madsen, P.Kr. og Petersen, J.E.: Jernkær, En udgravning i en for- svundet middelalder-landsby ved Ribe. Mark og Montre, s. 11-22. 1983.
- Muller, S.: Vei og Bygd i Sten- og Bronzealderen. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, s. 1-64. 1904.
- Møller, E.: Er moderen jævn gammel med døtrene ? Ribe domkirkes alder og betydning for jysk kirkebyggeri. Stejflvs over Danmarks bygnings- kultur, festskrift til Harald Langberg (red. R. Egevang), s. 83-98, København. 1979.
- Nielsen, L.C.: Stormænd og bønder, - Et aktuelt problem i sydskandinavia- visk vikingetid. Kontaktstencil 19, s. 63-82. 1981.
- Nielsen, L.C.: Land og by i vikingetiden. Land og by i middelalderen 2, s. 21-36. Lundeborg. 1983.
- Nyborg, E.: Enkelmænd og fællesskaber i organiseringen af det roman- ske sognkirkebyggeri. Stejflvs over Danmarks bygningskultur, fest- skrift til Harald Langberg (red. R. Egevang), s. 37-64. 1979.

Pedersen, J.-Aa.: Ergebnisse der archäologischen Tätigkeit im Rahmen des Nordischen Wüstungsprojektes, besonders in Kippinge. Kiel Papers '80 (udg. H. Hinz), s. 169-188. 1980.

Porsmose Christensen, E.: Den stationære landsbys opståen, Overvejelser omkring den fynske bebyggelse på overgangen mellem oldtid og middelalder. Skrifter fra institut for historie og samfundsvidenskab nr. 22, Odense Universitet (red. H. Thrane), s. 66-75. 1977.

Porsmose, E.: Den agrare bebyggelseudvikling i middelalderens Danmark. Bebyggelsehistorisk tidsskrift 2, s. 26-36. 1981a.

Porsmose, E.: Den regulerede landsby, Studier over bebyggelseudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e. Kr. fødsel, 1-2. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 72, Odense. 1981b.

RO - Ribe Oldemoder: O. Nielsen (udg.): Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapitel og Bispestol nedskrevet 1290-1518 kaldet Ribe Oldemoder, København 1869.

Skautrup, P.: Det danske Sprogs Historie, bd. 1. København. 1944.

Skovgaard-Petersen, I.: Oldtid og vikingetid. Gyldendals Danmarks Historie, bd. 1, Tiden indtil 1340 (red. A.E. Christensen m.fl.), s. 15-209. 1977.

Stiesdal, H.: Grave i tidlige vesttårne. hikuin 9, s. 7-26. 1983a.

Stiesdal, H.: Tidlige sjællandske og lollandfalske vesttårne. Kirkens bygning og brug. Studier tilægnet Elna Møller (red. H. Johansen), s. 13-38, København. 1983b.

Stoumann, I.: De arkæologiske undersøgelser i Høstrup. Rasmussen, A.K., Stoumann, I., Dragsbo, J.P. og Meesenburg, H.: Høstrup, Landsby i Sydvestjylland, En arkæologisk-etnologisk undersøgelse, s. 5-18, Esbjerg. 1981.

Trap DK-Trap, J.P.: Danmark 5. udg., København 1958ff.

Vejlæk, O. Hus og ager, Højryggede agre under en bebyggelse fra 1100-årene syd for Filsø i Al sogn. Mark og Montre, s. 49-58. 1984.

Vensild, H.: Navndrupåsen, Et bidrag til hujulplovens historie. Bidrag 1 til Viborgegnens topografi og historie, middelalderstudier, Viborg, s. 52-70. 1970.

Waterbolk, H.T.: Mobilität von Dorf, Ackerflur und Gräberfeld in Drenthe seit der Latenezeit, Archäologische Siedlungsforschungen auf der nordniederländischen Geest. Offa bd. 39, s. 97-137. 1982.

Watt, M.: A Viking Age Settlement at Runegård, (Grødby), Bornholm, An Interim Report of the Investigations 1979-82. JDA vol. 2. s. 137-148. 1983.

Redaktionen har bedt museumsinspektør Stine Wiell, Haderslev Museum, om at nedfælde nogle tanker om, hvordan museet forsøger at sikre et til dato kun lidet opdyrket arbejdsområde i Sønderjylland, byarkæologien. Stine Wiell er forhistorisk arkæolog på Sønderjyllands Amts arkæologiske Museum og virker derfor i et meget stort geografisk område. Området er ca 1000 km² større end f. eks. Vejle Amt, der har 4 museumsansatte arkæologer, deraf 2 middelalderarkæologer, og kun knap 600 km² mindre end f. eks. Arhus Amt, der har over en halv snes arkæologer, foruden de universitetsansatte på Moesgaard.

Sønderjyllands Amts arkæologer kan tælles på én hånd og med to fingre. I Haderslev tror vi naturligvis på, at Haderslev var verdens navle i middelalderen og renaissanceen, i alt fald i Sønderjylland og i hertugdømmene. Men vi ved det faktisk ikke. Ret beset ved vi næsten intet jordfundet arkæologisk om nogle af de idag sønderjyske købstæders ældste historie.

På museet følger vi os moralsk ansvarlige for at sikre lidt mere arkæologisk viden om de sønderjyske byer, når lejlighed byder sig. Vor ansvarlighed kan kun rummes i "når lejlighed byder sig", for vi har rigeligt at tage os til. Som det eneste museum, der varetager landstedens arkæologi arbejder vi praktisk talt hele året med at "bjerge stumperne" af de ikke varigt fredede fortidsminder overalt i amtet inden det er for sent. Vore redningsgravninger standses efterhånden kun af vejrliget. Sidste år sluttede vor gravesæson den 18. december, og i år begyndte den midt i marts. For én gangs skyld kom frostvejret os til gode i år. Det var ved hasteundersøgelser, der blot havde til formål at afdække de mulige oldtidsbebyggelsers udbredelse og omfang - med henblik på senere at vende tilbage når vejr og penge er dertil. Martsfrosten i år sikrede, at det hele ikke endte i ét stort vådt mudderbad!

Det er nu snart en halv snes år siden "Projekt Middelalderbyen" med 10 udvalgte danske byer begyndte i Statens humanistiske Forskningsråds regi. Haderslev Museum forsøgte dengang at komme med blandt de ud-

valgte 10. Vi mente, at en by fra hertugdømmernes målte være selvskreven. Vi mente, at Haderslevs rimeligt urørte centrum og de gode skriftlige kilder om byens historie gjorde vor by relevant. Vi mente, at den arkæologiske tradition i Sønderjylland med Haderslev som udførende sted også gjorde Haderslev mulig. Men vi havde ikke rigtig noget at have vore meninger i, for vi var midt i et stort nyt museumsbyggeri, som gjorde vor egen arbejdsindsats og investering i middelalderarkæologien minimal. Vi kunne kun håbe på moralsk opbakning, men vi fejlede, eller tog fejl i!

Ikke en eneste sønderjysk købstad kom med i projektet.

Ved overførslen - årsskiftet 1983/84 - af Naturfredningslovens kap VIII § 49, der åbner økonomisk mulighed for undersøgelse af ikke varigt fredede fortidsminder, som er truede af ødelæggelse, til Museumslovens § 26 og fra ét ministerium til ét andet - (nemlig til det, hvorunder også museerne og Riksantikvaren hører), benyttede Rigsantikvaren lejligheden til at bakke de arkæologiske museer op i deres bestræbelser på at sikre viden om disse truede fortidsminder i et godt samarbejde direkte mellem museer og kommuner.

Dette moralske skulderklap gav Haderslev Museum anledning til en direkte kontakt med vore kommuner, hvor vi, sammen med vort amts Fredningsafdeling, var blevet ligeværdig samarbejdsparter. Af vore 23 kommuner har omkring 17 alene i 1984 gennem loven om lokalplaner m.v., hørt direkte fra Haderslev Museum. Den direkte kontakt har mange og store fordele. Sidste år lykkedes det os at foretage tre byarkæologiske undersøgelser, én i Sønderborg by, én i Aabenraa by, og én i Haderslev - de første arkæologiske undersøgelser i disse byer i adskillige år. Den i Haderslev fangede vi selv, midt under nybyggeri i den indre by - nogen lokalplan fandtes ikke - og vore arbejdsforhold var derfor ikke særligt tilfredsstillende. Men sagen gav anledning til et charmerende møde mod vort byråd og vore politikere; det resulterede i en aftale om, at museet fremover høres i alle planlagte byggesager, ligeså snart kommunen har eller får kendskab til sådanne indenfor et af os defineret geografisk område i den indre by.

Det skorter ikke på engagement blandt Haderslevs borgere i byens historie. Omfattende kommunale restaureringer i en af de gamle bydele har formentlig hjulpet med til at meningsdanne borgerens holdning til deres bys historiske identitet. I 1975 udkom "Haderslev Bys Historie.

1800 - 1945", I, finansieret og udgivet af et pengeinstitut i byen, i anledning af dets 100 års jubilæum. I 1980 genoptrykkes på et fransk forlag. T.O. Achelis: "Haderslev Bys historie 1292 - 1800", fra 1920'erne, og næsten samtidig hermed udkom Fredningssstyrelsens registrering af "historiske huse i Haderslev". I begge tilfælde bakkede bystyret bøgerne op - endog økonomisk, som det også har været tilfældet i andre sager.

Men det er svært at skabe forståelse for og engagement i det ældste i vor by. Det turde endda være selvindlysende, at det ældste er det skrøbeligste, og derfor i særlig grad skal tages vare på, inden det er for sent.

Hvorfor er det da så svært ? - Måske er det fordi: "Det ældste, det er jo noget tusse gammelt noget, noget med oldtid og stenalderhøje ude på landet, ude hos bønderne" - "Det dér oldtid, det er jo noget i laver ude på museet, ikke ?"

Men der er ingen indarbejdet tradition for at vi graver i vor by (eller for den sags skyld i de øvrige sønderjyske byer). Da Haderslev i 1984 blev årets by fortrinsvis på grundlag af byens omfattende restaureringer, ja så var det for os på museet forbavsende (og lærerigt) at se og høre om den gamle "middelalderby Haderslev" (den middelalderby, som vi endnu ikke kender). Det har lært os et og andet om, at nu må vi altså till at finde den middelalder i vor by. Tiden er inde, hvis det ellers er økonomisk muligt.

Idag er Haderslev så heldig, at der er uddannet en middelalderarkæolog og - historiker i en og samme person, som er begyndt at "pille lidt" ved gamle Achelis' byhistorie; Han gør det ved at skrive om byens historie i byens "egne" tidsskrifter, og noget sådant meningsdanner, tror vi på !

Disse skriftlige arbejder kombineret med en planlagt publikation fra Fredningssstyrelsen om forventelige jordfaste foridsminder i Haderslev by, vil også give museet et godt grundlag at arbejde efter, når vi prøver at komme Museumslovens § 26 i forkøbet i den indre by. I mellem-tiden klarer vi os med et "nødkort", sendt til byens vise fædre, og med den førnævnte indgåede aftale om høring inden eventuelt nybyggeri. I

skrivende stund har vi tre ansøgninger inde om forundersøgelser i den indre by, og vi kan kun krydse fingre og håbe.

Når Haderslev by fejrer sit 700 års købstadsjubilæum i 1992, håber jeg, at en ny Achelis foreligger, eller vil kunne skrives. Den forudsætter ikke blot en ny omfattende gennemgang og revision af de skriftlige kilder fra f.eks. middelalder og renaissance, men også arkæologiske undersøgelser i byen, som vil være med til at af- eller bekræfte skriftlige kilder. Og de fund som gøres, skal museet nok tage vare på, dertil har vi nogle prægtige rammer i den endnu nye museumsbygning.

Vi har 8 år dertil - gid det må lykkes !

Stine Wille
Haderslev Museum

Flensborg, der hører til rækken af Jyske fjordbyer, var allerede i højmiddelalderen en betydelig by. Tidligt fik købstaden sin langstrakte bebyggelse langs hovedgaden og fjorden.

Fra historikernes side har byen nydt megen opmærksomhed. Dens beliggenhed i grænselandet er baggrunden for hele to nyere udmærkede bñhistorier, og jubilæumsåret 1984 gav yderligere stødet til en række bidrag til Flensborgs historie (1).

Arkeologisk set er sagen mere præker. Ganske vist har enerigske lærere som Erwin Nøbbe og Jakob Roschmann gjort et stort arbejde for at følge bygearbejder og registrere de fund, der kom frem (2). Men for tiden er Flensborg p.g.a. begrænsede ressourcer hos Landesmuseum før Vor- und Frühgeschichte temmelig upågtet fra arkæologisk side.

Netop i disse år er der en bygger- og restaureringsaktivitet i Flensborg, som vel aldrig før. En række spændende og givetyvis rige fundsteder er allerede ødelagt.

Det har derfor været en primær opgave, at gøre opmærksom på, at det i det hele taget var kulturhistoriske rester, der ødelagdes ved byggerierne. Med henblik herpå blev et par byggepladser i foråret 1984 holdt under observation i nogle uger. På Holm 39, hvor i en periode Knudsgildets gård stod, var rige fund at forvente. På grunden blev der konstateret spor af flere huse 1550-1700. Her var mange gruber fra renaissance. Dertil kom tykke lag med aflejringer af muslinger og østers, vel til kalkbrænding.

En række fund kunne opsamles, bl.a. en velbevaret medalionkædel ca. 1550, glasmalierier og en senmiddelalderlig bennål.

Et andet grundstykke, Holm 9, gav en anden type fund. Efter en brand her var en forretning under nedbrydning. I påskedagene, mens maskinerne holdt stille, var rester af en ældre nordmur at se, tæt op mod nabohuset. Den var muret i store tegl (28,5 x 14 x 9). I muren var nederst to buer til vinduer. Senere under nedbrydningen dukkede en tredje bue op, vistnok til en dør. Oven over, i stockværk to, var endnu to rundbuede åbninger til vinduer at se. Under den sydlige del af huset lå der kælder, øjensynlig samtidig med murene. Husets fundamentsten stod overalt på rent grus eller sand, den oprindelige undergrund.

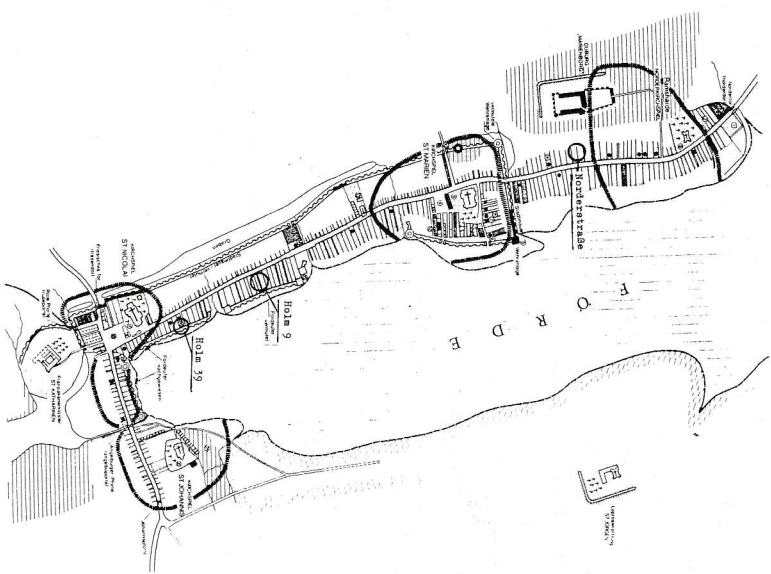

Fig. 1a
Flensborgs udseende henimod senmiddelalderen. (Rekonstruktion). De tre omtalte lokaliteter er angivet ved cirkel. Områderne med kraftig linje om er de ældste bebyggelsesområder fra 13. århundrede. (Efter K. Weigand: Flensburg Atlas. 1976, s 6).

Der har altså været tale om et imponerende bygningsværk i to etager med rækker af vinduer i langsiden mod nord og med kælder under.

Murværket må, ud fra tegl og skifte, dateres til 1500-tallet. Samme datering giver keramik, fundet under fundamentet. Det er temmelig sikkert, at der her er tale om en rest af det 'Palladium Ranzovianum', som hertugdømmernes berømte statholder, Henrik Rantzau, 1571 lod bygge på en tidligere 'wüsten stätte' (3).

Under indtryk af resultaterne fra disse mindre undersøgelser er det lykkedes at rejse en vis forståelse for nødvendigheden af arkæologisk undersøgelse i Flensborg. I denne forbindelse har den stedlige presse været til stor hjælp (4).

I juni måned gennemførtes en første egentlig arkæologisk undersøgelsesgravning ved W. Kramer, Landesmuseum og underledede på en grund i Norderstrasse, hvor biblioteksbyggeri skulle igang. Resultatet var ikke stort - grunden var øjensynligt afgrævet til undergrund i 1700-tallet. Bare det, at undersøgelsen blev foretaget, er imidlertid et vigtigt skridt i den rigtige retning.

I oktober måned kom der for første gang oplysning fra en byggeplads om påtænkte levn. På Holm 39 kunne dele af fundering på den laveste del af grunden registreres. Der var tale om en konstruktion med nedrammede pæle, 8-15 cm i diameter, hvorpå der var lagt et skelet af svært tømmer, 20-27 cm i bredden. Herover stod fundamentet til en teglstensbygning. Daterende fund var få, lidt keramik og en stump flise i gotlandsk kalksten, angiver dog 15-1600-tallet som byggetidspunktet.

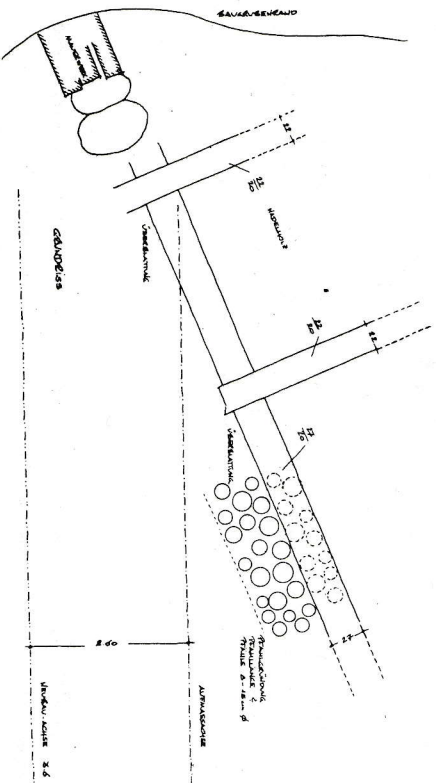

Fig. 1. Opmåling i flade af tømmerfundering 1500-1600. Holm 39. 1:20. Rentegegning: Untere Denkmalschutzbehörde, Flensborg.

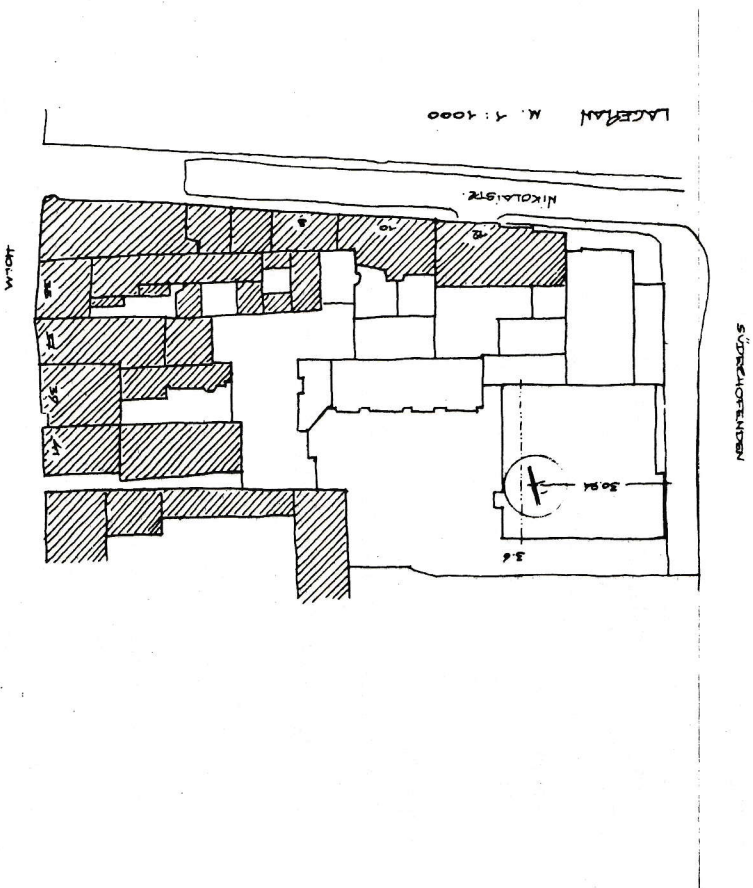

Fig. 2. Holm 39 og omliggende grunde. Placering af opmålt fundering. 1:1000. Rentegegning: Untere Denkmalschutzbehörde, Flensborg.

De foreløbige observationer fra Flensborg har hovedsagelig givet fund fra 1500-1600-tallet. Dette må naturligvis ses i sammenhæng med byens kraftige ekspansion i denne tid. Der er imidlertid grund til at håbe på, at en skærpet arkæologisk kontrol med byggeaktiviteterne i fremtiden vil give informationer også om middelalderbyen.

Bjørn Poulsen
Flensborg

Noter:

1. Flensborgs bys historie. Bd 1-2. Kbh 1953-55.
Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Flensburg 1966
700 Jahre Stadt Flensburg. 1284 bis 1984. (Kleine Reihe der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte Heft 11).
Flensburg 1984.
Flensburg 700 Jahre Stadt - eine Festschrift. Bd 1-2.
Flensburg 1984.
2. Se navnlig
Roschmann, J: Vorgeschichte des Kreises Flensburg.
Neumunster 1963.
jfr Rohling, L: Die Kunstdenkmäler der Stadt Flensburg.
München 1955.
3. Rohling note 2 anf. arb. p 424 f.
4. Overskrifter fra pressen:
Flensborg smider sin fortid på lossepladsen. Bag facaden på vor
Jubilæums-jubel. Flensburg Avis 25 juni 1984.
Bagger kontra Stadtgeschichte. Flensburg Avis 20 juni 1984.
Vertane Chancen, den Horizont der Stadtgeschichte zu erweitern.
Flensburger Tageblatt 20 juni 1984.

ARKÆOLOGISK FORSKNING I EGERNFØRDE

Middelalderkøbstaden Egerneførde i Sønderjyllands sydøstlige hjørne ligger på en lav sandodde mellem Østersøen og Vindeby Nor, der før i tiden var havbugtens inderste vig. Den arkæologiske forskning i byens gamle centrum påbegyndtes i 1978; forløbige resultater foreligger både på dansk og tysk¹. I modsætning til de "store", dyre udgravninger indenfor f. eks. stæderne Lybæk og Slesvig, koncentreredes undersøgelserne i Egerneførde udelukkende om en forsvarlig dokumentation af fundlag, som forfatteren kunne nå at måle op i forbindelse med jord-, bygge- og kanalisationsarbejde. Derfor omfatter det på denne måde fremdragne gods ingen arkæologiske sensationer eller store middelalderlige bygningsrester, men udelukkende lagflager i talrige småprofiler, som dateres ud fra et sparsomt skårindhold (fig. 1). Denne arkæologiske "Egerneførde-model" er kun brudt een gang, da forlidsmindkontoret i Slesvig under ledelse af W. Kramer overtog en kompliceret udgravning i byens kirke, der ikke kunne klares som arkæologisk fritidsarbejde. Inden resultaterne af undersøgelserne uddybes nærmere, bør byens topografiske situation og historiske baggrund belyses med et par bemærkninger: Odden opstod som del af udligningskysten mellem Flensborg og Kiel, en arkæologisk eller naturvidenskabelig datering af den senere bebyggede sandflejnings dybere lag foreligger ikke. Oprindelig fandtes der to smalle sund mellem den mod Østersøen åbne fjord og noret. Det sydlige tilsandede "tidligt", mens den nordlige gennemsejling delvis blev tilkastet i nyere tid. Øst for byen aflejreredes før opførelsen af broer og moler i forbindelse med militær anlæg og badeanlæg karakteristiske strandvoldte, mens vestsiden ud mod noret tilvoksedes som lavmose. Syd og nord for middelalderstaden præges landskabet af morænebakker, der når helt ud til fjorden. Her ligger den interessante Boriby kirke, en romansk bygning med en sjælden døbefont, på en dominerende plads over Egerneførde-odden. Mellem det nordlige sund og moræneranden på Borby-siden findes et lavtliggende mosedyldt areal omkring nogle mindre moræneknolde. Selve Egerneførde-halvøen måler ca. 1300 m. i nord-syd og ca. 1000 m. i øst-vest retning. Byens ældste historie er stort set ukendt: I 1197 nævnes en hr. Godescalcus de Ekerenworde, 34 år senere omtales borgeren Kærneburgh i Valdemars Jordebog. Endelsen "-borg" bruges for sidste gang i 1441. I

Fig. 1: Fordelingen af udgravningssteder i Egernefôrde mellem 1978 og 1984.

slutningen av 1200-tallet dukker vore dages bynavn op for første gang (1288), dog bruges det ikke som betegnelse for en by men for et rets-område, et "judicio Eckerneuorde". Stadens ældste segl dateres til 1302; "de Stad Ekerenuorde" kendes dog først i 1325. Af bygninger fra middelalderens mørke tid bør 1200-tallets kirke og rådhuset fra det 15. århundrede (?) fremhæves. De ældste kort over den lille købstad ved Østersøen kendes fra 1584 og 1652. De viser overensstemmelse med hen-syn til gadenet, torvets placering, kirkens beliggenhed og en bro over sundet. På det ældre kort hos G. Braun og F. Hogenberg findes derudover

en ringvold øst for Borbykirke og en tårnborgrømt i det omtalte sump-terræn mellem gennemsejlingen og de nordlige morænehøjder. Det først-ombalte voldsted kan ud fra den givne topografiske situation kun have ligget på den plads, som Borby-kirke senere opførtes på. Det vil sige, at dette jordværk ikke umiddelbart fik indflydelse på grundlæggelsen af købstaden Egernefôrde nedenfor. Tårnborgen er endnu ikke påvist arkæologisk. Sandsynligheden taler for, at en af knoldene i middel-alderen brugtes som fundament til et forsvarsværk. Byens segl viser et tårn liggende lige ved eller i vandet. Dette er muligvis en henvisning til, hvor borgen kan have været opført.

Byplanen karakteriseres af tre gadesystemer: den vigtigste forbindelse er hovedgaden parallelt med stranden. Den ender umotiveret i hele sin bredde ved oddens nordside. Forskellige faktorer, f. eks. en umiddel-bar forlængelse nordover på sundets modsatte side, tyder i retning af, at der oprindelig har ligget et vadested eller en færge på denne plads. Overgangen kunne sikres af den nærliggende tårnborg. Vest for hoved-gaden i byens centrum ses smalle bueformede gyder og stræder omkring kirke og torv, mens gadenettet mod øst kendetegnes af et vilføremet mønster, der kan føres tilbage til områdets strandvælde. Disse af-lejringsværk vækst mellem ca. 1652 og vor tid fremgår i øvrigt af ældre kort over byen ².

Et af formålene med den arkæologiske forskning i Egernefôrdes gamle centrum var et forsøg på at rekonstruere oddens oprindelige udseende, inden bebyggelsen påbegyndtes. Ved hjælp af profilnettet lykkedes det bl.a. at finde belæg for, at overfladen under de ældste kulturlag bestod af klitsand og ikke af strandaflejringer. Udgravningen var dog ikke total, idet det oprindelige relief viser udsving på op til 1,5 m højde. Dernæst dokumenterer indmålingen af overfladen, at odden kote-mæssigt var vokset fra vest mod øst. Dette skyldes åbenbart vand-standsstigningen i Østersøen, som tilsvarende situationer, f. eks. omkring vikingetidsgravpladsen ved Langballeå i Flensborg amt, giver yderligere belæg for ³.

Over det yngste, delvis planerede sandlag følger som reglen et sort eller gråt kulturlag med skår, jernslagge, lænklining og knogler. Kun to steder, omkring torvet og hovedgaden, mangler dette karakteristiske fyld under de egentlige bebyggelsesspor. Dette kan henvises til, at den primære bosætning netop påbegyndtes her. Fordelingen af skårmateriale i de øvrige snits nedre lag fremhæver topografiske forskelle: nord og vest for torv og kirke - i området med det bueformede gadenet - fand-

tes, på nær en undtagelse, udelukkende gråblå, håndbrændt keramik; øst for hovedgaden indeholdt sniltene umiddelbart over sandet tilsvarende skår og der mest - lidt højere i laget, men stadig væk under den ældste bebyggelse - glaseret lærgods fra tiden omkring og efter 1400. Til trods for skårmaterialets ringe omfang så er den nævnte keramikstratigrafi påvist forskellige steder vest og øst for hovedgaden. Det synes derfor fuldt ud forsvarligt at inddrage denne fordeling som et vigtigt kriterium for det følgende forsøg på at beskrive byens udvikling i middelalderen (fig. 2-3). Området omkring hovedgaden, torvet og kirken

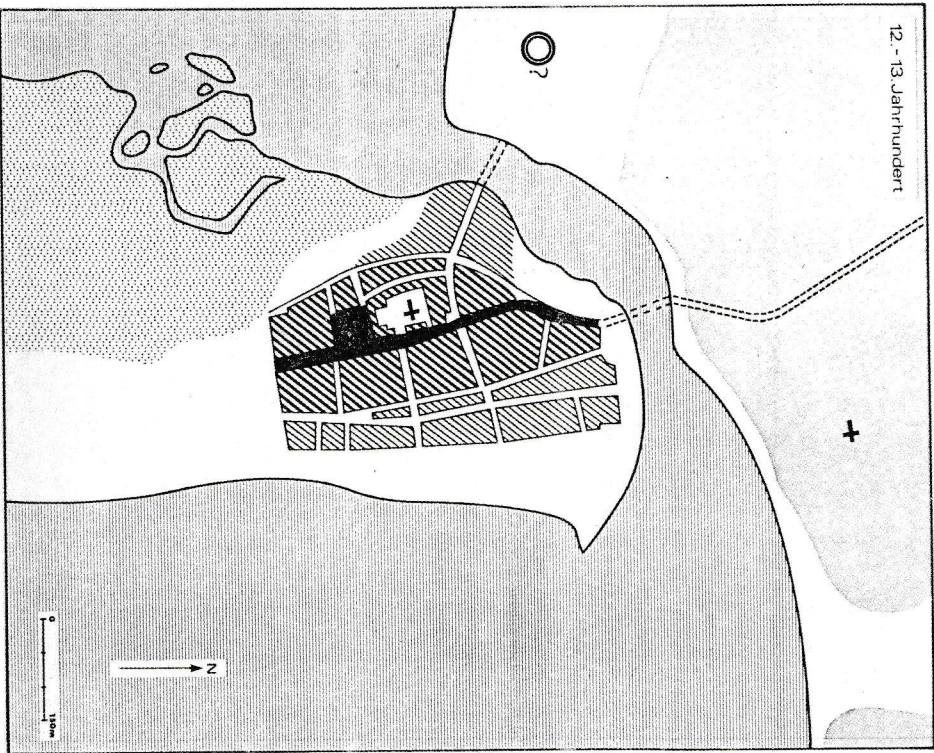

Fig. 2: Den ældste by omkring hovedgade, torv og kirke.

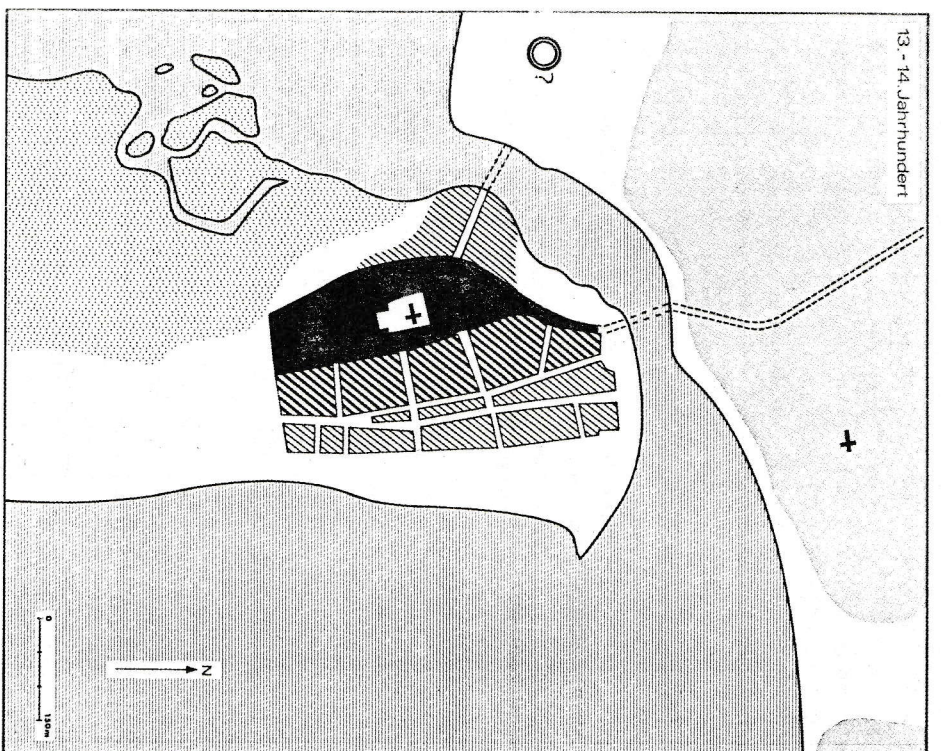

Fig. 3: Byudviklingen i senmiddelalder og renæssance-tid: Det sort-farvede areal udgør 1300-tallets købstad, det skraverede område mod øst 14-1500-tallets udvidelse; det skraverede felt nordvest for den ældre bebyggelse viser en udbygning før 1584. På den nordlige bred ses Egernborgs sandsynlige beliggenhed.

hører sandsynligvis til Egernfjordens oprindelige kerne fra 1200-tallets dage. Efter 1300 påbegyndtes en bebyggelse, der var karakteriseret af buetformede gader og kyder mod vest; mellem 14- og 1500 inddrages så den

østlige side af halvøens areal. Før tegningen af det ældste kort over byen i 1584 blev broen mod nordvest opført. Langs gaden til denne overgang opstod den yngste bydel på odden. Her er vejbanen forholdsvis bred i modsætning til dens østlige forlængelse, der førte igennem 1300-tallets smalle gyder.

Egnerfordres bytopografi og det arkæologiske materiale giver indtryk af, at byen ikke er opstået omkring et fiskerleje på sandbanken mellem Østersøen og Vindeby Nor, men grundlagdes ved et bevidst påbud ovenfra i et område, der lå udenfor vikingetidens bebyggelse og derfor sandsynligvis har været "kongelejv". Denne konklusion bygger bl.a. på en analyse, som publiceredes for kort tid siden⁴. Byplanen karakteriseres som nævnt af gaden parallelt med stranden, et firesidet torv adskilt fra denne hovedforbindelse af en husrække og kirken, der ligledes ligger gemt bag bygninger både ud mod gaden og mod torvepladsen.

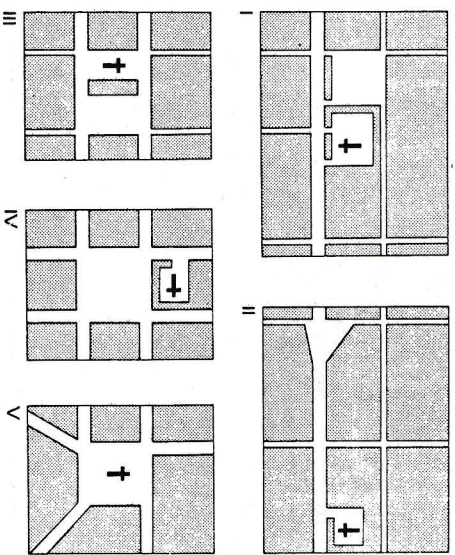

Fig. 4: Oversigt over bytyperne i Slesvig og Holsten.

Denne fordeling af vigtige lokaliteter i en middelalderby genfindes med mindre afvigelser i Rendsborg, Flensborg og Tønder (fig. 4). I andre sønderjyske byer ligger kirken og torvet derimod i hver sin ende af bebyggelsen. Torvet fremstår som en trekantet udvidelse af hovedgaden (Abenrå?, Burg på Femern og Sønderborg?). Denne opdeling (I-III) afviger totalt fra de holstenske byers topografi, der enten domineres af to par parallelgader, der krydses hinanden på torvet (Kiel,

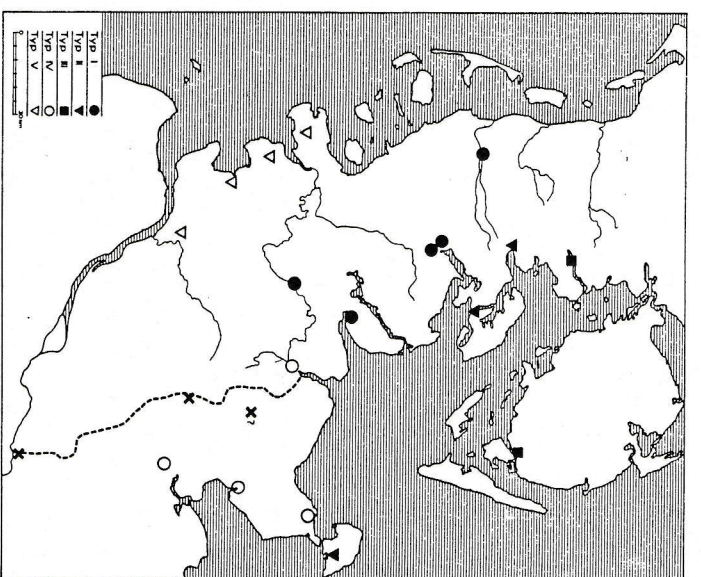

Fig. 5: Fordelingen af bytyperne (fig. 4) mellem Elben og Kongedå. Slesvig by er på grund af usikkerhed omkring 1200-tallets gadenet ikke medtaget i oversigten. Suburbiebyerne er indtegnede med et x. Grænsen mellem det tidligere slaviske og saksiske område i Holsten, Limes Saxoniar, findes indtegnede som afbrudt linie.

Lybæk?, Helligenhafen, Neustadt) eller af, at kirken er placeret midt på torvepladsen (Milster, Meldorf, Messelburen, Garding?). En særgruppe udgør "suburbiebyerne" nedenfor borganlæg, der tidligt opførtes langs grænsen mellem det saksiske og det slaviske område i forbindelse med den tyske kolonisation i Østholsten (Laubenburg, Segeberg, Pløn?). Fordelingen af bygrupperne I-V tydeliggør et markant skel ved Ejderen (fig. 5). Spørgsmålet om, hvorvidt de nørrejyske

eller ødanske middelalderbyer kan tilregnes de samme grupper eller karakteriseres af helt andre særpreg, burde undersøges nærmere.

O. Hartz
Eckernförde

Noter:

1. O. Harck, Egernefórdes oprindelse. H. Jørgensen, O. Olesen, F. Thygesen (red.), Egernefórde bys historie. Flensborg 1980, 9 ff.
- O. Harck, Stadtkernforschung in Eckernförde - Ein Beitrag zur Diskussion der Entstehung frühen Städte in Schleswig und Holstein. Ofra 37, 1980, 232 ff.
- O. Harck, De sønderjyske byers ældste historie. En topografisk-historisk studie. Sønderjyske Arbøger 1983, 23 ff.
- O. Harck, Byarkæologi i Egernefórde. Flensborg Avis nr. 175, 28. juli 1884. Genoptrykt: Rendsborg/Egernefórde amt, Julen 1984, 4 ff.
2. O. Harck, Ofra 37, 1980, 244, Abb. 12.
3. F. Voss, M. Müller-Wille, E.- W. Raabe, Das Höfmland von Langballigau an der Flensburger Förde. Ofra 30, 1972, 60 ff.
4. O. Harck, Sønderjyske Arbøger 1983, 23 ff.

META

METAS STYRELSE

MATS ANGLERT

INGMAR BILLBERG

ANDERS LINDAHL

ANDERS REISNERT

ANDERS ØDMAN

METAS LUNDAREDAKTION

STYRELSEN SAMT:

MATS BLOWE

LARS ERSGÅRD

HENRIK KLACKENBERG

EEVA RAJALA

Meta ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 1985 kr 45:-) insätts på postgironummer 45 32 11-5. Manusbidrag till tidskriften insändes till Medeltidsarkeologiska föreningen. LUHM. Krafts torg 1, 223 50 Lund.

Tryckt med bidrag från Malmö museer.

INNEHÅLL

REDAKTIONELLT

1

TEMA

- O. Schjørring: Den nye museumslov og middelalder-arkæologien 2
- A. Christoffersen: Københavnsregionen gennem 6000 år, et regi-
streringsprojekt foran sin afslutning 5
- M. Andersen: Arkæologien i Roskilde 12
- R. Egevang: Søborg, den forsvundne købstad 15
- L. Hollenfer: Kort præsentation af middelalderens
Kalundborg 22
- B.B. Henriksen: Hotel Skandinavien, Stege 29
- H. Krongaard Kristensen: Undersøgelse af bebyggelse fra sen
vikingetid og tidlig middelalder ved Vi-
borg Sønderø 33
- H. Reinholdt: En middelalderlig pottemagerovn ved
Kragelund i midtjylland 36
- J. Kieffer-Olsen: En kirke og kirkegård ved Bygholm 41
- L. Secher-Madsen: Udgravninger i Kolding. 1984 45
- P.K. Madsen: Kontinuitet eller brud, Lintier i det
sidste tiårs bebyggelsehistoriske
middelalderforskning i Danmark 51
- S. Wiell: Er Haderslev verdens navle ? 68
- B. Poulsen: Arkæologi i Flensborg, 1984 72
- O. Harck: Arkæologisk forskning i Egerfærde 77